De cirkel. Hommage aan Marie Hertzdahl-Bloemgarten

Marja Pinckaers

bron
Marja Pinckaers, *De cirkel. Hommage aan Marie Hertzdahl-Bloemgarten*. Lemmens, Valkenburg aan de Geul 2011

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/pinc004cirk01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

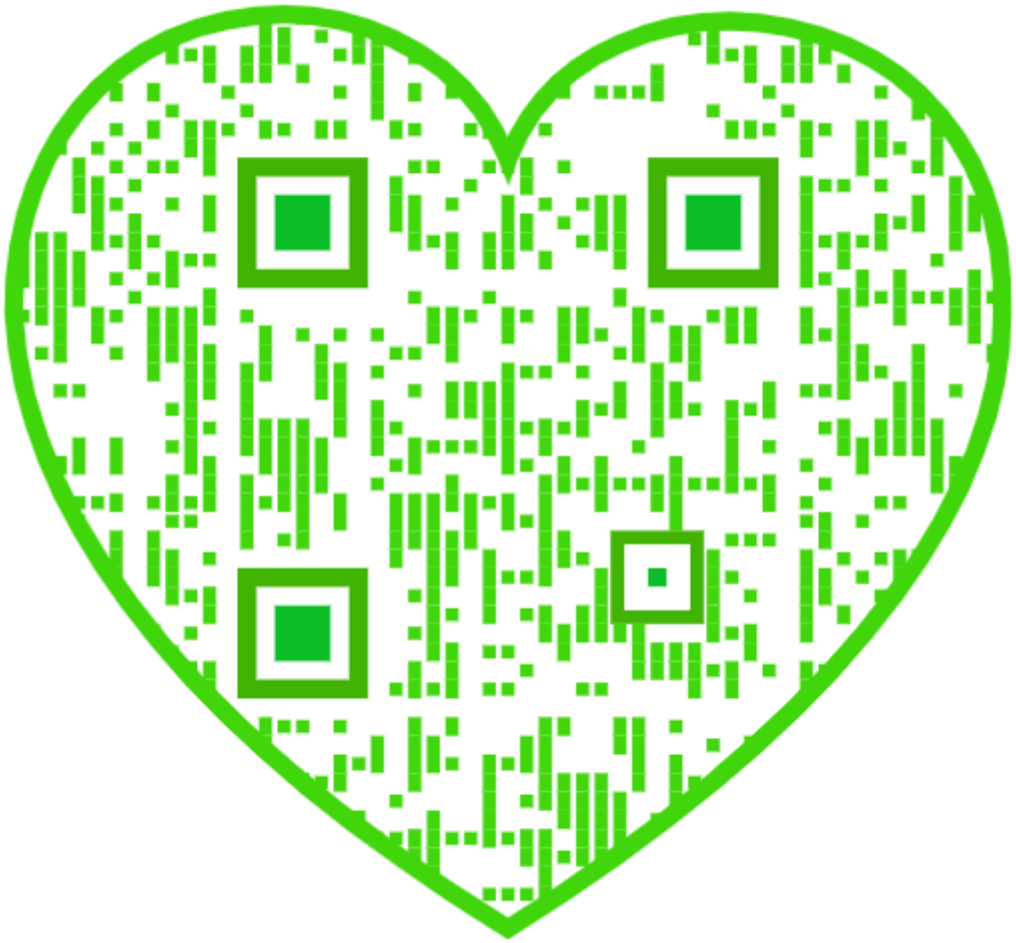

Voor Charlotte, Laurens, Reina, Esther, Ruben, Marie-Céline, Stéphanie, Felix, Jesse, Oscar, Boaz, Siloam, Peppin en Kaya

Bedenkt dat dit geweest is:
Ik beveel u deze woorden.
Grift ze in uw hart

Waar ge staat en waar ge gaat
Bij het opstaan bij het slapen gaan:
Zegt ze voort aan uw kinderen.

PRIMO LEVI, *SE QUESTO ES UN UOMO*[1]

1 *'Is dit een mens' (1947); Vert. F. De Mattei-Vogels.*

Dichterbij

‘BEN JIJ WEL EENS IN AUSCHWITZ GEWEEST?’ e-mailde mijn jongste nichtje Stéphanie. Op mijn ontkennend antwoord kwam prompt de vraag of ik met haar mee wilde. Er was een mogelijkheid om aan te sluiten bij een groepsreis, georganiseerd door haar voormalige geschiedenislerares. ‘Ik wil er wel over nadenken,’ mailde ik terug, ‘je hoort van me, na het weekend.’ Wat klets was. Natuurlijk wilde ik mee. Ook omdat deze groep uitsluitend naar Auschwitz ging en niet het kamp bezocht als interessant uitje vanuit het nabij gelegen Krakau. Want die combinatie leek me in alle opzichten ongepast.

Al jaren dacht ik over een bezoek aan Auschwitz, de plek waar mijn oma, Marie Hertzdahl-Bloemgartenz[2], bijna twee jaar gevangen had gezeten. Waar mijn grootvader, Salomon Victor Hertzdahl[3], was vermoord. Eigenlijk was mijn denken over een bezoek vooral weifelen. Was het wel een goed idee daarheen te gaan? Wat wilde ik daar? Wat zou het met me doen? Had ik niet voldoende over Auschwitz gelezen? Uit de eerste hand gehoord van familieleden die waren teruggekomen? Had ik de afgelopen vijftig jaar niet genoeg Auschwitz gezien op films, op foto's, in documentaires en getuigenissen? Auschwitz obsedeerde me. Wat ik er maar over te pakken kon krijgen, nam ik tot mij sinds ik rond mijn tiende jaar had ontdekt dat mijn grootouders daar in de oorlog waren geweest.

Nu begon het weifelen weer van voor af aan. Waarom zou ik naar Auschwitz gaan? Waarom wilde ik de plek waar de wreedheid zo heeft huisgehouden met eigen ogen aanschouwen? Ik ‘wist’ toch al zoveel? Telkens als de gedachte om er naartoe te gaan de kop opstak, vond ik een steekhoudende smoes om de reis uit te stellen. Ondanks aansporingen van mijn geliefde om te gaan. ‘Je hebt gelijk, ik moet er zeker een keer heen. Maar nu niet,’ zei ik dan.

Misschien was ik wel bang voor de confrontatie met het kamp. Een boek kun je dichtslaan. De televisie kun je uitzetten. Wat doe je als je het in Auschwitz niet meer aankunt? Dat zou ik overigens nooit hardop toegeven. Als oma het kon overleven, heb ik geen excuus om het niet aan te durven, vond en vind ik nog steeds. ‘Zolang ik niet ga, kan ik er nog heen,’ hield ik mezelf lange tijd voor. Van uitstel zou zeker geen afstel komen. Want het was mijn vaste overtuiging dat ik één keer in mijn leven een bezoek aan het kamp zou brengen.

Nu was het ineens zo ver. De stap was gezet. Ik moest wel. Zo'n vraag van Stéphanie kon je niet weigeren. Althans ik niet. Mijn bezoek aan Auschwitz was onvermijdelijk geworden. Stéphanie had mij over een barrière getrokken. Ik was er eerlijk gezegd niet rouwig om. Maar wie van mijn goede vrienden ik het naderhand ook vertelde, meestal viel mij een bedenkelijke afkeuring ten deel. O nee, zij zou nooit daarheen gaan. En hij, hij moest er niet aan denken. Wat moedig van je, zei een ander, maar mij niet gezien.

Vanaf het moment dat het geld voor de reis was overgemaakt, kon ik aan bijna niets anders meer denken. Maar de waarom-vraag bleef door mijn hoofd spelen. ‘Waarom doe ik dit? Waarom wil ik dit? Wat zoek ik daar?’

Naarmate het vertrek naderde, dienden de antwoorden zich vanzelf aan. Ik wilde Blok 10 zien, het experimentenblok, waar mijn grootmoeder ‘werkte’ als Schwester Marie. Daar was zij toeverlaat voor vrouwen op wie de kampartsen de vreselijkste medische experimenten uitvoerden en die ze uiteindelijk ook zelf onderging. Bijna niemand kwam hier levend vandaan. Ik wilde de binnenplaats zien bij Blok 11, de kampgevangenis, en de muur waar dikwijls executies hadden plaatsgevonden.

Ik wilde zien waar mijn oma had gelopen, waar ze had gezeten, waar ze haar watersoep had gelepeld uit haar po, waar ze aan vlektyfus had geleden en later aan roodvonk. Ik wilde zien waar

ze eindeloos op appel had moeten staan. In de rij met al die duizenden andere gevangenen. Staan, urenlang, in zomerse hitte en ijzige winters, eindeloos op appel. Eindeloos. Ik wilde die verschrikkelijke gevangenis zien waar mijn oma zo lang verbleef en die ze, wonder boven wonder - ze was immers al zesenveertig jaar toen ze in Auschwitz arriveerde - overleefde.

Ook de rails wilde ik zien, waarover in april 1943 het transport XX uit het Belgische Mechelen eindstation Auschwitz binnenliep. Het transport met oma, oom Sylvain[4] en Ima Spanjaard[5]; aan boord. Over datzelfde spoor was mijn opa een jaar eerder gearriveerd in Auschwitz. Weggevoerd vanuit Nederland met één van de eerste transporten uit Westerbork 'naar het oosten'. Ik kende het beeld van de treinrails wel. Het komt veel voor in films. Ik wist hoe het er uitzag, het station van Auschwitz-Birkenau, eindpunt van deze trein. Ik wist dat de Duitsers daar hard schreeuwden tegen de mensen: *Raus! Schnell!* Ze moesten eruit. De soldaten, hun blaffende bijtende honden. De angst van de mensen, hun vertwijfeling, het huilen van de kinderen, de eenzaamheid, het godsgruwelijke lot dat zoveel mensen trof. Dat had ik gelezen, gehoord en gezien in films en documentaires.

In Auschwitz zou ik de rails in het echt kunnen zien. Misschien kon ik daar mijn hand erop leggen en ze voelen, de rails. Kon ik de hardheid ervan ervaren. De ijzige kou van het staal. Misschien zou ik zo ook een beetje dichterbij kunnen komen. Dichter bij oma, mijn lieve oma die dit allemaal had doorstaan. Misschien was het ook een manier om nader te komen tot mijn opa, die ik, omdat hij niet was teruggekeerd, nooit had ontmoet, niet had gekend.

Als ik dat daar allemaal had gezien, bedacht ik, dan zou ik een steentje leggen op de rails. Een steentje uit de tuin van het grootouderlijk huis. Op het graf van mijn opa een steentje uit zijn eigen tuin. Toen wist ik het zeker: daarom, en alleen daarom wilde ik naar Auschwitz gaan. Met mijn nichtje Stéphanie mee.

Eindnoten:

2 *Marie Anne Hélène Hertzdahl-Bloemgarten, 1897-1978.*
3 *Salomon Victor Hertzdahl, 1887-1942.*
4 *Hayman Sylvain Hertzdahl, 1890-1943, broer van mijn opa, was getrouwd met een zuster van mijn oma. Hoewel Sylvain in Brussel was opgepakt samen met mijn oma en ook gevangen zat in de Dossinkazerne te Mechelen (België), stond zijn naam aanvankelijk niet op de lijst van mensen die met Transport XX naar Auschwitz zouden worden gedeporteerd. Hij vond het echter onverantwoord 'de vrouw van zijn broer alleen te laten reizen.' Daarom heeft hij haar vergezeld.*
5 *Ima Spanjaard-van Esso, 1920-2006, was geïnterneerd in het Belgische Mechelen en werd eveneens gedeporteerd naar Auschwitz met transport XX.*

Logeren

LOGEREN BIJ OMA IS EEN FEEST. Vooral als ik niet naar school hoef omdat het vakantie is. Dan doen we samen boodschappen in de buurt. We lopen gearmd. Oma ziet er elegant uit. Als altijd, met haar glimmende oorbellen. Haar zilvergrijze krullen gevangen in een ragfijn haarnetje met piepkleine neppareltjes erin. In de zomer draagt oma kanten handschoenen en een soepel vallende jurk met kleine bloemetjes. Als de mouwen van de jurk kort genoeg zijn, zie je het donkerblauw getatoeëerde nummer op haar arm. 's Winters heeft ze een zwarte leren beugeltas bij zich, 's zomers een blauwe. En natuurlijk altijd een boodschappennetje.

Bij de slager kruipt oma voor. Of ze roept in de volle winkel en veel te hard: ‘Meneer Wevers, is het gehakt vers vandaag?’

Ik schaam me dood. ‘Dat vráág je toch niet,’ zeg ik als we weer buiten staan.

In de groentewinkel van Louis loopt oma geroutineerd naar achteren. Daar zit de oude mevrouw Leunissen, met wie oma elke dag kort een praatje maakt. Bij Patisserie Royale kopen we appelbollen. Oma vindt hazelnoottaartjes lekkerder, maar die mag ze niet eten van de dokter. Natuurlijk gaan we in de apotheek aan de overkant haar pillen ophalen. Als het zomer is, krijg ik een Italiaans ijsje van mijn oma.

Als eerste kleinkind ben ik naar haar vernoemd. Het verhaal gaat dat zij heeft bedacht hoe ik moest heten. Alsof mijn ouders zelf niets konden verzinnen. Mijn oma verwent me mateloos. Als ik ziek ben, komt ze spoorslags op bezoek. Altijd met iets lekkers, zoals een onsje superzacht rookvlees dat ik zomaar achter elkaar mag opsnoepen zonder boterham. Om aan te sterken.

Regelmatig gaat ze met me op pad. In Noordwijk aan Zee logeren we in hotel Huis ter Duin. Er zijn foto's van oma in een hoge rieten strandstoel, terwijl ze een truitje breit voor mijn nog niet geboren zusje. Als tweejarige zit ik aan haar voeten in het zand te scheppen. Ik kan me de blauwwitte schoenen die ze die dag draagt nog voor de geest halen. We gaan ook naar de tantes in Amsterdam. Het zijn er een heleboel: tante Billa, tante Phity, tante Juul, tante Netty, tante Mina, en natuurlijk tante Emmy.

Oma en ik komen ook regelmatig bij de voetendokter in het Duitse Aken. We worden allebei behandeld. Ik heb een knobbel op mijn wreef. *'Anjeboren,'* zegt de goede man in plat Akens, en: *'Vierzig Mark',* waarmee de rekening voor het consult is vereffend. Wat mijn oma scheelt, zal ik pas later snappen. Wel verbaas ik me over de talloze verwoeste huizen die er begin jaren '50 in Aken zijn. 'Dat gebeurt als je met vuur speelt,' is het antwoord op mijn vraag hierover. Ze moeten hier heel veel met vuur hebben gespeeld, denk ik.

Na het warme middagmaal doet oma altijd een dutje op de bank. Ze vindt dat ik ook even naar bed moet, maar dat wil ik nooit. Ik houd niet van slapen, zeker niet overdag. Ik rommel, terwijl oma rust, liever in haar plastic handwerktas, leg een patience, lees een boekje of speel op de grote zwarte piano in de logeerkamer. Althans, ik denk dat het pianospelen is. Ik tingel naar eigen goeddunken en zing erbij dat het een lieve lust is. Er speelt nooit iemand op die piano. Vroeger deed oma dat misschien wel. Of mijn moeder. Maar nu is de piano voor mij.

's Middags na het rusten spelen oma en ik canasta samba bij een kopje thee. Met veel suiker. Als er een theeblaadje boven in het kopje drijft, krijg je een brief, beweert oma altijd. 's Avonds na de boterhammen kijken we samen televisie. *Pension Hommeles* of *Hou je aan je woord.* Er is nog maar één televisiezender. Zolang het beeld scherp blijft, genieten we samen van de speelse Victor

van Vriesland, de prachtige stem van Karel Jonckheere, die aardige Hella Haasse en de grappige limericks van Godfried Bomans. Tegen tienen drinkt oma een beker kruidenthee voor de stoelgang.

Oma brengt me lekker laat naar bed. We gaan naar haar slaapkamer op één hoog. Ik lig altijd rechts in het grote lits-jumeaux van zwart ebbenhout met prachtig houtsnijwerk. De deur staat op een kier. Het licht op het trapportaal blijft aan. Omdat ik nog geen zin heb in de slaap, loop ik met mijn wijsvinger over de paadjes tussen de in het hout gesneden bloemmotieven aan het hoofdeinde van het bed. Ik schuif het laatje van het hoge nachtkastje naast me open. Er ligt een goudkleurig blikken doosje in. *Grether's Pastilles* staat erop. Het zit vol met snoepjes. Ze lijken op knoopjesdrop, maar proeven naar bosbessen. Ik kan er niet afblijven en neem er wel drie. Ik zeg daar nooit iets van tegen oma, want ik weet niet zeker of ik in dat laatje mag snuffelen. Misschien is dat laatje van mijn opa geweest. Misschien was dat doosje vroeger van hem. Misschien doet oma er zo nu en dan nieuwe snoepjes in. Niet voor mij, maar voor mijn opa. Misschien denkt zij nu wel dat hij ervan heeft gesnoept. Nou, nee, zo gek denkt oma vast niet.

Boven de commode aan de andere kant van het bed hangt een ingelijste okerkleurige tekening. Een vrouw op een wit paard blaast op een trompet. Ze houdt haar armen een beetje raar. Ik kan eindeloos naar haar figuur turen, maar begrijp niet goed hoe dat zit met die armen. Naast haar staat een man. In zijn ene hand heeft hij een hoed met een veer. Op de banier die hij voor zich houdt met zijn andere hand, staat met grote letters: *Your children are in good health.*[6] Ik kijk graag naar de plaat en lees de woorden, hardop in mijn mooiste 'Engels'. Wat ze betekenen weet ik niet.

De volgende ochtend word ik al vroeg gewekt door het licht van het lampje aan de andere kant van het bed. Oma zit rechtop tegen de kussens. Ze heeft haar bril op, leest de krant ('courant' zegt oma altijd tegen het Handelsblad) en slurpt een eitje. Dat doet ze elke

ochtend. Uit een zilveren dopje met een geschubd randje eet oma een koud, zacht gekookt eitje. Een eitje van gisteren.

Eindnoten:

6 *Je kinderen zijn gezond.*

Ik ben Jood

ALS IK EEN JAAR OF NEGEN BEN, hoor ik voor het eerst dat ik, zoals ik het toen verwoordde, 'iets Joods' ben. Nou ja, het gaat niet direct om mezelf, maar vooral om mijn moeder. Mijn zusje en ik worden op een dag uitgescholden door kinderen uit de straat. 'Je moeder is Jood!' scanderen ze. Ik kan me dat niet voorstellen. Mijn moeder is lief. Joden, die hebben Jezus aan het kruis genageld. Ze zitten daarom voor straf in het vagevuur. Ze zijn niet in de hemel. Dat is wat ik begrijp van de godsdienstlessen op mijn katholieke meisjesschool. Het vagevuur is voor mij een wazig gebied. Het is geen vuur waar je helemaal van verbrandt. Het vagevuur schroeit alleen en doet maar een beetje pijn. In mijn verbeelding houdt het zich op in de grote protestantse kerk in Maastricht. Daar is het vagevuur. Als katholiek kom ik daar natuurlijk nooit. Wanneer de deur van die kerk op een kier staat op mijn dagelijkse gang erlangs van school naar huis, gluur ik wel eens nieuwsgierig naar binnen. Maar nooit vang ik ook maar een glimp op van het vagevuur. Nooit kan ik zien hoe dat is, omdat een scherm vlak achter de deur het uitzicht beneemt.

Thuis vertel ik mijn moeder meteen over de scheldpartij. Ik herinner me niet veel meer van haar reactie, maar ik begrijp meteen dat het waar is. Mijn moeder is Joods. Haar hele familie is Joods. Haar vader, mijn opa, werd in de oorlog door de Duitsers vermoord. Oma heeft ook iets ergs meegemaakt. Wat precies wordt mij niet duidelijk. Mijn moeder wil weten welke kinderen zoiets hebben geroepen.

Daarmee lijkt de kous af. Maar niet voor mij.

Als mijn moeder Joods is, kan er dan iets mis zijn met de Joden, zoals ze zeggen? Het intrigeert me. In de boekenkast thuis vind ik het *Dagboek van Anne Frank*[7] dat ik wel drie keer lees. Anne wordt mijn vriendin. Vanaf dat moment ontwikkel ik - bewust of onbewust - een antenne voor alles wat te maken heeft met 'iets Joods'. Mijn lievelingsverhaal 'De Bibliotheekjuffrouw'[8] in het dikke boek *De Ark,* gaat ook over Joden. Het verhaal beschrijft een gezin in Brooklyn, waarvan de jongste dochter haar bibliotheekboek kwijtraakt. Vooral de passages met de uitgebreide voorbereidingen van de sabbat en de viering zelf, lees ik keer op keer. Ze geven me een blij gevoel. De Jiddische woorden uit dat verhaal spel ik zelfs hardop. Als niemand het kan horen, dat wel. Mijn gedachten over Joden en Jood-zijn slaan op hol. Er is helemaal niets mis met Joden. Sterker nog: met de mensen die dat denken, is iets mis. Ik zal dat nooit hardop zeggen, want ik verkeer dagelijks tussen die mensen.

Als ik wat groter ben, lees ik in de krant over het proces tegen Eichmann in 1962. Maar vooral de televisieserie *De Bezetting,*[9] die oma en ik samen bekijken, raakt me. Uit de encyclopedie in de bibliotheek van mijn middelbare school, kom ik meer te weten over het Jodendom. Ik, een katholiek gedoopt meisje, ben Joods, want ik ben een kind van mijn Joodse moeder. Die ene scheldpartij heeft me veranderd. Pas veel later zal ik me realiseren hoe ik als tienjarige partij heb gekozen. Voorgoed.

Jood-zijn houdt me behoorlijk bezig. Ik wil er meer van weten, maar ik durf aan niemand iets te vragen. Ik zou ook niet zo snel weten wát ik moet vragen. En aan wie. In die tijd spreekt niemand over Joden, behalve als het erover gaat dat ze in de oorlog bijna allemaal zijn uitgeroeid. Dat is geschiedenis. Er zijn genoeg mensen die iets over Jood-zijn zouden moeten kunnen zeggen, denk ik. Zelfs in onze stad. In de eerste plaats mijn familie. Maar Jood-zijn,

of liever gezegd de Joodse identiteit, is dan geen onderwerp. In elk geval niet in mijn omgeving. Daarom zeg ik er ook maar niets over.

Het blaadje van het Auschwitzcomité, dat bij oma altijd achteloos in de tinnen fruitschaal ligt, spel ik wel. Kleine aanwijzingen worden strohalmen. De tekening van een concentratiekampprikkeldraad waarachter figuren in gestreepte pyjama's zich ophouden - in *De Vrolijke Vaderlandse Geschiedenis* van Bertus Aafjes en Piet Worm[10] is zo'n strohalm. Zo moet het kamp eruit hebben gezien dat opa niet heeft overleefd, denk ik. Mijn opa, ik weet nauwelijks iets van hem. Er wordt nooit zomaar een verhaal over mijn opa verteld. Zelfs niet van vóór de oorlog. Hij bestaat niet in mijn leven. Behalve als foto op het buffet, naast de fruitschaal. Niet alleen bij oma, maar ook bij ons thuis heeft die foto een prominente plek. Mijn opa ziet er daarop niet echt uit als een opa. Hij is er niet oud genoeg voor, vind ik.

Dat mijn moeder in de oorlog is ondergedoken in Hotel Nova, vlak over de Belgische grens in Neerharen, ontdek ik, omdat we in het café daar wel eens iets drinken. De eigenaar van dat hotel spreekt dan met ons. Mijn moeder raakt normaal niet gemakkelijk aan de praat met vreemden, maar op de één of andere manier klinkt er grote vertrouwelijkheid in haar gesprek met deze man. Op mijn vraag hoe ze hem kent, antwoordt ze: van het onderduiken. Ik kan het me moeilijk voorstellen, dat onderduiken van mijn moeder. Ik denk aan Anne Frank. Mijn moeder vertelt dat ze tijdens het onderduiken veel wasgoed streek en dat een groot deel van de familie in hetzelfde hotel op zolder zat. Tante Emmy, tante Lia, oom Karel. Ze moesten zich doodstil houden, want de Duitsers frequenteerden de gelagkamer van ‘de Nova’, zoals ze het hotel noemde. Vóór ze onderdoken, was mijn moeder met haar ouders en broer al uit hun huis gezet. Een Duitse officier heeft toen mijn moeders paardrijzweepje afgepakt met de mededeling: *‘Ach Fraulein, das brauchen Sie gar nicht mehr.’*[11] Zo vertelde ze het zelf. Of mijn moeder ooit

heeft paard gereden, vertelt ze er niet bij. En ik ben nooit op het idee gekomen om het haar te vragen.

Hoeveel of hoe weinig ik te weten kom over de oorlog: het blijft een raar fenomeen. Altijd aanwezig, altijd op de achtergrond, verstopt achter een gesloten deur. Een geheime deur, zoals in een virtueel kinderspelletje waarbij je met elkaar afspreekt: 'Daar was een deur, maar dat wist jij niet en daarom stootte je je hoofd eraan.'

Er zijn met onze familie verschrikkelijke dingen gebeurd, maar ik hoor ze er bijna nooit over. Het is net alsof 40 en 45 twee jaartallen zijn van een toevallige gebeurtenis. Getallen die je op school in de geschiedenisles opdreunt. Je moet de feiten kennen en de bijbehorende namen. Oorzaak en gevolg. Maar wat doe je met de zwarte gaten en de lege plekken? Dat vertelt niemand je.

Pas in de vijfde klas van de middelbare school, schrijf ik mijn verhaal in de schoolkrant: 'Ik ben Jood'.'[12] Voor het eerst durf ik het aan. In het openbaar. Ik ben dan al een jaar of acht bezig om greep te krijgen op 'iets Joods' in mezelf. In het grootste geheim. Er is niemand die ik hierover in vertrouwen kan of wil nemen. Zelfs mijn beste vriendin weet van niets. Tenminste, dat heb ik altijd gedacht.

Het is een sprong in het diepe om in het katholieke zuiden op een katholieke school en met een katholieke achternaam als de mijne zo'n statement te maken over mezelf. Ik onttrek me daarmee aan de heersende norm. En ik ben me daar zeer van bewust.

Al die tijd dat ik op zoek ben naar wat er is gebeurd in de oorlog, groeit het gevoel voor de Joodse kant van mijn leven. Ook al kan ik het Jood-zijn niet goed duiden: de Tweede Wereldoorlog en de Jodenvervolging zijn ook mijn geschiedenis. Dat besef is uiteindelijk de motor achter mijn coming out in de schoolkrant, vlak na mijn achttiende verjaardag.

Ik vind het spannend, want nu staat zwart op wit: Ik ben Jood.

Niemand zegt iets over het stukje. Het is een mengeling van waarheid en fictie. Waarheid over de gebeurtenissen in onze familie, gecombineerd met een verzonnen Joods leven dat wij zouden leiden. Het is geplaatst in de schoolkrant, dus moet de redactie het gelezen hebben. Maar dat is dan ook alles. Mijn katholieke schoolgenoten zwijgen erover in alle talen. Thuis komen ze het niet te weten. Meestal laat ik de schoolkrant aan mijn moeder zien, trots als ik ben op al mijn schrijfsels daarin. De krant met dit stukje houd ik verborgen. Bang voor mijn moeders reactie? Bang voor haar emoties? Bang dat ik haar in een moeilijk parket breng? Bang dat ze boos op me wordt? Ik heb het er nooit over gehad met haar. Ik weet ook niet of ze het ooit heeft gezien.

Los van alle verzinsels past het stukje perfect in 'het geheim van onze familie'. We weten allemaal dat het er is. Maar wat je niet ziet, waar je het niet over hebt, dat is er niet.

Ik stuur de tekst op naar Ima, die ik zo nu en dan bij oma ontmoet. Zij zal het begrijpen, denk ik. Dat doet ze ook. Helemaal. Ima stuurt me een Amerikaans boek vol interviews met kinderen van overlevenden. De opgetekende gesprekken vormen voor mij een verbazend herkenbaar relaas. Heel veel jongeren, leeftijdgenoten, blijken net als ik op zoek naar wat tijdens de Tweede Wereldoorlog met hun families is gebeurd. Zij worden evengoed geconfronteerd met het stilzwijgen, de geheimen en de pijn van hun ouders.

Er zijn er dus meer. Het is een verademing te ontdekken dat ik niet alleen ben. Ook al wonen zij allemaal in de VS.

Eindnoten:

7 *Anne Frank, 'Het Achterhuis', Amsterdam, 1947.*
8 *Sydney Taylor, 'De Bibliotheekjuffrouw', in: 'De Ark, van mensen, dieren en dingen', samengesteld door Annie M.G. Schmidt, Amsterdam, 1956, tweede druk.*
9 *'De Bezetting', televisieserie verzorgd door dr. Lou de Jong 1960-1965.*
10 *Bertus Aafjes en Piet Worm, 'De vrolijke Vaderlandse Geschiedenis', Amsterdam, 1958.*
11 *Ach meisje, dat heb je helemaal niet meer nodig.*
12 *'De Springplank', nummer 74, Maastricht, 16 december 1967, pagina 47.*
Helen Epstein, 'Children of the Holocaust. Conversations with sons and daughters of survivors,' Putnam, 1979.

Gevoel

EEN DOODENKELE KEER, zoals tijdens een wandeling door de bossen vlakbij Hotel Nova, raakt mijn moeder aan de praat.

Over haar vlucht in 1942 door Frankrijk naar de Zwitserse grens, samen met mijn oma en haar broer. In Nancy ontsnapten ze ternauwernood aan een Duitse soldaat omdat mijn dappere oma op zijn vraag heel kordaat en in accentloos Duits beweerde dat zij met ‘Juden’ helemaal niets te maken had. Ze waren een heel eind gevorderd, maar werden door een gids in de bosachtige omgeving vlak bij de grens met Zwitserland misleid. Ze verdwaalden en verloren elkaar uit het oog. Mijn moeder keerde - hoe weet ik niet - uiteindelijk onverrichterzake terug naar Maastricht.

Over de Hardenbergs die de familie hielpen bij de onderduik. Ik ken ze wel, het oudere Zeeuwse echtpaar waarover met veel egards wordt gesproken, en dat vlak bij het kanaal woont waar we 's zomers kruisbessen plukken. De stugge oom Jill en zijn vrouw, de hartelijke tante Pie met dat grote geruite schort en het haar in een grijze knot.

Over hoe stil ze zich moesten houden op de zolder van de Nova als de Duitsers weer eens beneden in het café zaten. En over haar sporadische wandelingetjes buiten met ‘Schoentje’, een Belgische verzetsman die ik slechts ken met deze bijnaam. Op zeker moment moest mijn moeder weg uit Hotel Nova. Omdat zij er ‘te Joods’ uitzag en er dikwijls ‘foute’ gasten in het hotel waren, werd het te gevaarlijk voor haar om daar te blijven. Zij is toen op een plek diep in de bossen verstopt.

De enkele keer dat mijn moeder op haar praatstoel zit, luister ik heel goed want ik heb geen idee of zij dat verhaal nog eens doet. Omdat ik voel hoeveel moeite het haar kost, vraag ik nooit door.

Hoe graag ik dat ook wil. Want het is zo'n onbegrijpelijke materie voor mij. Maar ik kan en mag haar geen pijn doen. Met een ‘nu is het weer voor lange tijd genoeg geweest’, besluit zij meestal abrupt zo'n relaas.

Met wat ik hoor, lees of zie, ‘brei’ ik in de loop van de tijd een beeld van wat de familie is overkomen. Het is mijn idee van wat zich in die oorlog moet hebben afgespeeld in het kamp, tijdens het onderduiken, op de vlucht. Een beeld van louter feitelijkheden. Gevoel komt er niet aan te pas. Nooit zegt iemand dat het erg is geweest. Of hoe erg het is geweest. Of hoe bang ze waren. Ik lees daar ook niets over. Nooit hoor ik van mijn moeder of van mijn oma dat ze het verschrikkelijk vonden wat er gebeurde. Nooit zegt mijn moeder bijvoorbeeld dat ze gek van ellende werd toen haar ouders waren weggevoerd naar... ja, waarheen eigenlijk? Wist mijn moeder wel waar ze waren? Ik weet dat niet. Ook zegt ze nooit iets over hoe het is als je je tussen je eenentwintigste en je drieëntwintigste moet verstoppen op de zolder van een Belgisch hotel, omdat je er niet mag zijn. Omdat je anders wordt opgepakt en afgevoerd naar een concentratiekamp. Nooit zegt ze hoe het is als je vader na de oorlog niet terugkomt. En ik zal het haar niet vragen.

In de nalatenschap van mijn moeder tref ik twee vervalste persoonsbewijzen aan. Een tijdlang heette mijn moeder Anne-Marguerite Dénis, *née à Liège.*[14] Later werd zij Marguerite Jacqueline Melotte, geboren te Bergen op Zoom. Hoe zou dat zijn, als je ineens iemand anders bent?

Omdat Jood-zijn-in-de-oorlog slechts gaat over feiten, kan ik er zelf lange tijd ook geen gevoel bij hebben. Als oma zo sterk is om dit in het echt te overleven, ga ik niet huilen bij de verschrikkingen van de oorlog op de buis, houd ik mezelf altijd voor.

Als feiten te erg zijn voor woorden, vind je zeker geen woorden voor het gevoel. Misschien wilden ze wel niets voelen. Géén gevoel

hebben is een effectieve overlevingsstrategie. Ook als de oorlog voorbij is, ook als je het hebt gered.

Pas wanneer mijn kinderen op de middelbare school zitten, medio jaren '80, leer ik stukje bij beetje en met goede hulp van derden[15] mijn gevoel hierover enigszins te beredeneren. Ik mag best huilen. Maar liever niet. Tot op de dag van vandaag.

Eindnoten:

14 *Geboren in Luik (B).*
15 *Gespreksgroep onder leiding van het Joods Maatschappelijk Werk.*

Kiezelsteentjes

EEN PAAR DAGEN voor Stéphanie en ik naar Auschwitz vlogen, raapte ik in de tuin van het grootouderlijk huis vier kiezelsteentjes. Het pand was sinds enige tijd aan een uitzendbureau verhuurd. Ik kon dus niet zomaar naar binnen gaan en even naar achteren lopen, ook al had ik een sleutel. Eerst moest ik toestemming vragen aan de medewerkers van 'het beste uitzendbureau van het jaar', zoals ik in het voorbijgaan op een poster in de gang las. 'Rare vraag zullen ze het vast vinden,' bedacht ik op weg erheen. Steentjes uit de tuin. Waarom? Wat zeg ik dan? Ik had ook geen idee aan wie ik toestemming moest vragen. Als je daar naar binnen liep, was je meestal op zoek naar een baan.

'Kan ik iets voor u betekenen?' vroeg het jonge meisje toen ik de tot kantoor verbouwde zitkamer van mijn oma binnenstapte. Ik viel met de deur in huis. Of ik een kiezelsteentje mocht hebben uit de tuin. Op de verbaasde blik van het meisje zei ik: 'Mijn grootouders woonden hier vroeger. Ik weet dat er kiezels in de tuin liggen. Daar zou ik...' Ik hoefde niet verder te praten. Dat veranderde de zaak. Als je grootouders hier woonden, mocht je natuurlijk alles. Dat had ik kunnen weten, als kleinkind. Het meisje ging me voor naar de tuindeuren die stevig waren vergrendeld. Binnen een minuut raapte ik vier steentjes op de plek waar vroeger een witte (of was het een roze?) hortensia groeide.

Vóór ik vertrok, wilde het jonge meisje toch weten waarom. Waarom kwam ik een steentje halen uit dit kleine stadstuintje? Ik vertelde vluchtig dat ik het graf van mijn grootvader ging bezoeken en dat het mij gepast leek daar een steentje op te leggen uit zijn eigen achtertuin. Het meisje knikte vol begrip. Althans, zo leek het. Want ik had niet de indruk dat ze het joodse ritueel kende. Het

ritueel om op een graf een steentje achter te laten als teken dat je er bent geweest en je dierbare hebt herdacht.

Oświścim

DE VLUCHT NAAR KATOWICE VERLIEP SOEPEL. Mijn kennismaking met ‘de groep’ vond plaats in het busje dat ons van het vliegveld naar het hotel bracht. Het merendeel van de medereizigers zat in het onderwijs. Ze waren actief als docent of vervaardigden lesmateriaal over de oorlog en het fascisme. Anders dan voor Stéphanie en mij was hun werk het belangrijkste motief voor deze reis.

In het busje zat ik naast een gepensioneerde leraar. Hij praatte honderduit en had al heel wat kampen bezocht, zo bleek. Hij somde ze één voor één voor me op, op de vingers van zijn hand. Zijn grootste wens was om zelf begeleider worden van reizen naar dit soort historische plekken. Aan het eind van onze vierdaagse trip zou hij informeren of ik nog eens terugging naar Auschwitz. Toen ik nee schudde, vroeg hij: vond je het dan niet leuk? Maar dat wist ik nog niet toen ik naast hem zat in het busje op de heenreis.

Het weer was aangenaam en het hotel prettig. Het lag even buiten het centrum van het stadje, tussen veel groen en aan een rustige weg. Omdat ik het niet over mijn lippen kon krijgen dat ik in Auschwitz logeerde, besloten Stéphanie en ik bij alles wat niet te maken had met het kamp consequent over Oświścim te spreken. In Oświścim was ons hotel, daar zaten we op een terrasje, daar aten we een ijsje, daar ontbeten we.

Het programma stond vast. Na het gezamenlijk eten de eerste avond startten we met een korte inleiding. De tweede dag zouden we Auschwitz (de leiding sprak steevast van het *Stammlager*[16]) bezoeken. De dag erna gingen we 's ochtends naar Birkenau. De middag was ‘vrij’. Dag vier vlogen we terug naar huis. Misschien konden we tussendoor Buna-Monowitz zien, opperden sommigen. Dat moest de fabriek voor synthetische rubber zijn, waar oom

Dorus[17], de jongste broer van mijn grootvader, te werk was gesteld als scheikundige. Ik had niet zoveel ervaring met groepsreizen, en ik besloot er het beste van te maken.

Ik verbaasde me over de plattegrond van Oświścim. Bij alles wat ik over het kamp had gelezen en gezien, had ik nooit lang stil gestaan bij de geografische omstandigheden van de hel. Ik las alleen over mensen, in de - overigens nooit gearticuleerde - hoop iets te ontdekken over mijn grootouders. Zo ‘vrat’ ik letters, zo keek ik naar foto's.

Voor mij was Auschwitz altijd één entiteit geweest: het concentratiekamp. Op de kaart ontdekte ik dat Auschwitz uit drie verschillende onderdelen bestond, die om het Poolse stadje Oświścim heen waren gedrapeerd. Auschwitz I, het Stammlager, was oorspronkelijk een Poolse legerkazerne, en was als zodanig logisch verweven met de bewoonde wereld. Ook toen. Het was veel minder groot dan ik dacht. Hier had mijn oma gezeten. Dan was er Birkenau. Je kon op de kaart goed zien hoe afgelegen en uitgestrekt deze uitbreiding van het kamp was. Dit Auschwitz II was het echte vernietigingskamp met al zijn gaskamers. Aan de andere kant van Oświścim lag Monowitz, Auschwitz III, althans wat er over was van de chemische fabriek met haar roestende en lekkende buizenstelsel, zoals we later zouden zien. Hoewel ik tijdens het bezoek wel degelijk zou ervaren hoe verschillend de drie plekken van elkaar waren, bleven ze voor mij toch één en dezelfde hel.

Omdat Stéphanie en ik niet zoveel behoefte hadden aan de gezamenlijke rondleidingen met nadruk op feitelijkheden, hielden we ons tijdens de bezoeken aan de kampen een beetje afzijdig van de groep. Daar was alle begrip voor. We gingen onze eigen weg door die onvoorstelbare wereld die Auschwitz heet. Op zoek naar onze familie.

Eindnoten:

16 *Basiskamp.*

17 *Isidore (Dorus) George Wolf (1903 - medio jaren '80) was een halfbroer van mijn opa. Hij overleefde Auschwitz.*

Kaatzet

SAMEN MET OMA ZIT IK ROND DE OVALEN TAFEL in de achterkamer. Het is altijd schemerig in die ruimte, zomer en winter. De lamp boven de tafel brandt, maar de sfeer in de kamer wordt bepaald door de donkere grote meubels en vooral de houten lambrisering. Mijn grootvader hield daarvan, werd altijd gezegd. De televisie staat aan. Het scherm scrollt soms van boven naar beneden. Storend. Oma geeft dan een forse tik op de grote bruine kast. Alsof dat helpt. We kijken naar *De bezetting.*[18] Dat doen we dat jaar vaker, op de zondagavond, als ik bij oma logeer. Met z'n tweetjes.

Onder het geluid van de sonore, belerende stem van Lou de Jong trekken in zwart-wit onvoorstelbare beelden voorbij. Ik weet dat oma ook in zo'n concentratiekamp is geweest. Maar ik zeg niets, ik vraag niets. Ik zwijg, ogenschijnlijk onbewogen. Een enkele keer geeft oma commentaar op de achtergrond. Uit de eerste hand, zoals ik later denk. Over de po waaruit je eet én in plast. Over de Poolse *Aufseherinnen*[19] die zo intens gemeen konden zijn. Over 't Blok[20] en 't Revier.[21] Over het transport en het organiseren[22].Over de dokter in het KZ[23] (oma zegt altijd 'Kaatzet' op zijn Duits) die haar een keer heeft gekust. Ik luister goed, al snap ik niet altijd wat oma bedoelt. Ik weet ook niet precies waar Auschwitz is. En hoe al die mensen daar zijn gekomen. Maar ik vraag niets. Ik kijk en luister.

Ik ben pas twaalf jaar. Er is buiten oma bijna niemand die ik ken met een nummer getatoeëerd op de arm. Ima en tante Phity[24] hebben er ook één. Je ziet het alleen in de zomer. Mannen dragen altijd overhemden met lange mouwen. Daarom zag ik het nummer van oom Dorus nooit. In het nieuwsblaadje van het Auschwitz-comité staan foto's van het kamp. *ARBEIT MACHT FREI*[25] staat boven de

ingangspoort. Ik probeer me voor te stellen waar dat over gaat. Of toch maar liever niet.

Ooit was er een man. Nog voor hij opa werd, was hij al daarheen weggevoerd. Anders dan mijn oma keerde hij niet terug. Ik weet bijna niets van mijn opa, behalve zijn naam. Er wordt in de familie nooit over hem gesproken. Ik durf ook niets te vragen. Niet aan mijn moeder en zelfs niet aan oma.

Thuis vertel ik niets van wat ik op de televisie heb gezien en gehoord met oma. Waarover zou ik het ook moeten hebben?

Eindnoten:

18 *Zie noot 9.*
19 *Vrouwelijke bewakers in het kamp.*
20 *Barak.*
21 *Ziekenbarak.*
22 *Regelen, zorgen dat je krijgt wat je nodig hebt, desnoods 'stelen'.*
23 *Afkorting van Konzentrationslager (concentratiekamp).*
24 *Sophia Wilhelmina Rosina (Phity) Horn, 1910-1999, overleefde Auschwitz. Na de oorlog trouwde zij met Dorus Wolf, halfbroer van mijn opa.*
25 *Werken leidt tot vrijheid.*

Shoah

IN 1986 VERTOONT DE VPRO *Shoah,* de indrukwekkende film van Claude Lanzmann over de vernietiging van de Joden. Om de verschrikkingen te duiden, werkte hij uitsluitend met hedendaags materiaal. Er zijn geen historische beelden te zien. De ramp die zich zoveel jaren geleden voltrok, wordt gereconstrueerd aan de hand van herinneringen en tegenwoordige beelden van Auschwitz en Treblinka. Slachtoffers én daders komen in *Shoah* aan het woord. Het kostte Lanzmann veel moeite om mensen hun relaas te laten doen. De herinneringen zijn vaak te pijnlijk. Onvoorstelbaar dapper vind ik Abraham Bomba als hij na veel aarzelen en aandringen uiteindelijk toch vertelt over hoe hij van vrouwen en kinderen het haar moest afknippen in de twee laatste minuten van hun leven. Meteen daarna gingen ze het gas in.

Lanzmann liet ook ooggetuigen praten. Mensen die het hadden gezien. Of mensen die niet hadden willen kijken. Sommigen hadden het 'gewoon' laten gebeuren. Er waren er ook die niets wilden zeggen voor de camera. Veelal daders. Tussen de regels van de interviews door kun je goed horen dat het antisemitisme in Polen nog altijd bestaat.

Twee zondagavonden lang kijken mijn geliefde en ik naar *Shoah,* dat in twee delen wordt uitgezonden. Negen uur lang aangrijpende beelden. Na afloop, we liggen al in bed, vraagt hij wat ik ervan vond. Ik zeg niks. Na een tijdje vraagt hij het nogmaals. Weer zwijg ik. Ik weet werkelijk niet wat ik moet antwoorden. Ik zou kunnen zeggen dat het een boeiende, leerzame documentaire was. Dat is ongetwijfeld waar. Dan zou ik ons gesprek gemakkelijk kunnen brengen op de kracht die uitgaat van de hedendaagse beelden. Dat het zo bijzonder is dat je de geschiedenis kunt vertellen aan de

hand van de tegenwoordige tijd. Dat je geen historisch materiaal hoeft te tonen en toch effectief kunt zijn. Dat zou ik allemaal kunnen zeggen. Maar ik zeg niks.

In mijn hoofd kookt het echter. Allerlei gedachten spoken rond. Ze strijden om een plek op de eerste rang. Ik vind het vreselijk wat ik heb gezien. Ik zou wel willen schreeuwen. En zwijgen tegelijk. Ik zou willen huilen. Maar dat kan ik mezelf zeker niet toestaan. Als oma zoiets overleeft, ga ik niet huilen, hier in mijn veilige bed. *No way.* Ik voel me een borrelende snelkookpan. Ik moet niet wagen het deksel eraf te halen. Dan is de ramp niet te overzien. Die vrees wordt versterkt als mijn geliefde mij een irritant intellectueel nest noemt en gevoelloos, omdat ik niks zeg. Hij moest eens weten. Maar ik kán het niet.

Een dag of twee later lees ik in de Volkskrant dat de secretaris van de Pools-Nederlandse Culturele Vereniging de film van Lanzmann eenzijdig vond. Het ging alleen over Joodse slachtoffers van de nazi's. Lanzmann was voorbijgegaan aan de gigantische aantallen niet-Joodse doden aan Poolse zijde, schrijft hij. Eenderde van de slachtoffers was Pools. Lanzmanns invalshoek was veel te Joods.

Dan knapt er iets in mij. Wat maakt het uit, denk ik, of het om Joodse of Poolse slachtoffers gaat? Wat een irritante manier om met getalsmatige vergelijkingen te vergoelijken wat in het huidige Polen wellicht krom is. Elke dode in Auschwitz is er één te veel geweest, ongeacht wie het was, ongeacht waar hij vandaan kwam. Het geeft geen pas om bij deze grote misdaad af te wegen hoeveel mensen Jood waren en hoeveel Pool. Dat doe je niet. Het artikel maakt me ontzettend boos. Nog gehuld in mijn nachtpon ram ik op de typemachine een korte reactie. Woedend en recht uit het hart. Enkele dagen later staat het stukje in de krant tussen de ingezonden brieven.[26]

De woede ebt echter niet weg. Integendeel. Het wordt erger. Ik raak bijna buiten mezelf van kwaadheid. Mijn lijf barst zowat. Ik weet me geen raad. Ik zal en moet iemand spreken. Onmiddellijk. Maar wie? Mijn geliefde zit in een conferentieoord. Onbereikbaar. Mobieltjes bestaan nog niet. Ima, die me misschien begrijpt, neemt de telefoon niet op. Mijn moeder dan? Uitgesloten. De enige die me kan helpen, is, denk ik, de rabbijn. Ik ken de rabbijn helemaal niet. Ik heb hem wel eens op de televisie gezien. Ik weet waar de synagoge is. Daar zullen ze wel naar me willen luisteren, denk ik. De rabbijn begrijpt zeker wat er in me omgaat. In de vaste overtuiging dat de rabbijn daar ook is, fiets ik door de stromende regen naar de synagoge.

Hij is er inderdaad. En hij luistert naar me. Het is een verademing. Als ik na drie kwartier eindelijk ben uitgeraasd en enigszins ben gekalmeerd, brengt hij me naar het Joods Maatschappelijk Werk. Daar word ik begripvol en kundig opgevangen. Een jaar lang neem ik deel aan een praatgroep van de tweedegeneratiegenoten. Allemaal kinderen van oorlogsslachtoffers. We herkennen ons in elkaars verhalen, gedachten en gevoelens. We durven in de groep te vertellen wat we nog nooit tegen iemand hebben gezegd. Ik ontdek dat ik niet de enige ben die worstelt met de oorlog en de Joodse identiteit. Nu heb ik maatjes. *'Children of the Holocaust'*, maar dan in Nederland. Ik leer erover praten, leer beetje bij beetje omgaan met mijn gevoel. En me niet meer zo druk te maken om wat anderen ervan denken.

Eindnoten:

26 *De Volkskrant, 18 januari 1986.*

Transport XX

FOTO'S WILDE IK NIET MAKEN. Dat kon ik niet. Die waren er al genoeg van Auschwitz. Al mijn stappen in het kamp werden begeleid door beelden in mijn hoofd, samengesteld uit wat ik al die jaren had gehoord, gezien en gelezen. Het grote grasveld bij de ingang van het kamp oogt frisgroen. *'Was het gras in april niet al op?'*[27] Rechts, meteen onder de boog door met *ARBEIT MACHT FREI*, kon ik het orkest horen spelen. Links de lijken zien liggen. Het stratenpatroon in het kamp was eenvoudig: rechttoe, rechtaan. Op de hobbelige stenen stonden de gevangenen uren op appel, in weer en wind, zomer en winter, tot ze er letterlijk bij neer vielen. Als ik mijn ogen sloot, zag ik ze staan voor de sombere, roodstenen barakken.

Hier was het gebeurd. Hier was de plek van de wanhoop. Bergen van schoenen, brillen, potten, haar. Gebedsmantels. Galgen, gaskamers, ovens. Beelden van honderden kaalgeschoren mannen en vrouwen. Levenloze gezichten als stille getuigen. Hun ademloze foto's hingen rijen dik in de barakken van Auschwitz I. Bij een enkeling een klein bosje bloemen. Ze waren in wreed contrast met de talloze kiekjes die uit alle delen van Europa waren meegereisd in de bagage van de gedeporteerden, in hun jaszak, hun koffer. Deze foto's waren tentoongesteld vlak bij de Sauna in Birkenau. Ontroerende alledaagse taferelen van geliefden, van spelende kinderen, van zomers familiegeluk. Jij en ik hadden het kunnen zijn, zeiden we tegen elkaar. Zo vrolijk, zo gezellig, zo herkenbaar.

EINE LAUS DEIN TOD[28] was nog vaag te lezen op de muur van één van de barakken. In de gaskamer van het Stammlager was het doodstil. Daarnaast de ovens. Hadden ze hier mijn opa vermoord? Was hier zijn lichaam verbrand? Hij stierf op 7 september 1942 in Auschwitz. Dank zij de uitmuntende bureaucratie in het kamp wis-

ten we precies wanneer.[29] Die prachtige man van de foto op het buffet bij ons thuis. Ik legde een steentje op de plek van de dood.

Diverse barakken in Auschwitz I waren ingericht als museum en Memorial. Vooral de Poolse herdenkingsruimten lieten goed zien wat zich hier in dit kamp allemaal had afgespeeld. Verbijsterend was de hoeveelheid papierwerk van de Duitsers. Wat niet allemaal door hen werd geregistreerd van de mensen die hier gevangen zaten. Niet alleen hun uiterlijk en de lichaamsbouw waren van belang, ook hun (vak)kennis en zelfs het aantal talen dat iemand sprak. Het werd allemaal omstandig genoteerd op voorgedrukte formulieren. Waarom in hemelsnaam? Wie niet meteen bij aankomst in het kamp werd vergast maar op de één of andere manier van 'nut' kon zijn, werd ingezet ofwel voor werkzaamheden in het kamp, ofwel voor de Duitse oorlogsindustrie elders. Met het geld dat daarmee werd verdiend, 'betaalden' de gedeporteerden voor hun eigen gevangenschap. De begeleidster van onze groep had al eens gezegd dat Auschwitz werd gerund als een uitzendbureau. De nauwgezette persoonsadministratie in relatie tot de slavenarbeid (die overigens slechts korte tijd duurde omdat de meeste mensen binnen zes weken van uitputting bezweken, of alsnog werden vermoord) bevestigde het meedogenloze en tegelijk bizarre karakter van dit vernietigingskamp pur sang.

Het Belgische Memorial, een paar straten verderop, was deels gewijd aan Transport XX vanuit de Dossinkazerne te Mechelen, de 'wachtkamer voor de dood'.[30] Daar zat mijn oma gevangen nadat ze in februari 1943 in Brussel was opgepakt, waar ze met haar kinderen bij kennissen was ondergedoken. Toen ze bij familie[31] geld gingen halen om het onderduiken te kunnen betalen, is ze verraden en werd ze opgepakt. Mijn moeder en haar broer ontsnapten wonderwel.

Samen met 1.636 anderen werd mijn oma op 19 april 1943 naar Auschwitz gedeporteerd. Ik hoorde er voor het eerst uitvoerig over bij oma's crematie, toen Ima het woord nam:[32]

Marie en ik ontmoetten elkaar in Mechelen, het Belgische Westerbork, toen we op appel stonden voor het transport naar Auschwitz. Zo'n appel duurt meestal vele uren, maar tegelijkertijd besef je dat elke minuut de laatste kan zijn van een ontmoeting, of van je leven zelfs. Als je in die genadeloze samenleving iemand vindt, waarin je je eigen levenssfeer herkent, wat zeldzaam is en juist daar essentiëler dan voedsel, dan haak je voorgoed in elkaar. Je haalt zoveel gesprekstof overhoop en bij elk onderwerp word je sterker in je positieve gevoelens bevestigd. Later herkende ik duidelijker ons model: ik zag in haar mijn moeder, zij in mij haar dochter. Ik was toen nog maar een vooroorlogs onzelfstandig meisje van tweeëntwintig jaar. Marie was al weduwe, zij had al een leven afgesloten, zij had al veel afgezien van het leven. In gesloten veewagens, met voornamelijk zieken en gewonden, dicht tegen elkaar gestouwd, kwam er niets van enig contact. Het was veel te weten dat de ander er was. Eén keer kreeg ik even een kans naar buiten te kijken: golvende groene weilanden, één bloeiende vruchtboom daarin. Twee dagen later stopte de trein voorgoed en we moesten eruit in de donker bijtende kou van een zeer vroege ochtend. 'Aussteigen! Schneller machen!'[33] *Slaan, vloeken, knuppels, bijtende honden. Dáár hervond ik haar en we stonden weer urenlang bij elkaar, zonder woorden. We kenden geen klanken of begrippen voor wat er met ons gebeurde.*

Mijn oma en Ima bleven vrijwel hun gehele kamptijd bij elkaar. De één sleepte de ander door de ellende en vice versa. Indien nodig redden ze elkaar. Samen overleefden ze. Pas in januari 1945, nadat ze vanuit Auschwitz terecht waren gekomen in Ravensbrück, zijn ze elkaar uit het oog verloren. Na de oorlog vonden ze elkaar terug. In een warme vriendschap voor altijd.

Over dat Belgische Transport XX naar Auschwitz is veel geschreven. Om verschillende redenen. Niet alleen waren nog nooit zoveel gevangenen bij elkaar in één trein gestopt, ze werden ook voor het eerst vervoerd in veewagens. De schuifdeuren waren hermetisch vergrendeld met prikkeldraad opdat niemand kon ontsnappen. Dan was er nog de aanslag. Er is maar één keer een aanslag gepleegd op al die treinen die uit heel Europa naar Auschwitz reden. Dat was op Transport XX. Gewapend met één pistool, drie tangen en een stormlamp met rood papier dwongen drie jonge mannen, Youra Livschitz, Robert Maistriau en Jean Franklemon, op het traject Mechelen-Leuven deze trein te stoppen. De mannen kenden elkaar nog van de middelbare school. Zij voerden een plan uit dat eerder door Joodse verzetstrijders was bedacht, maar als te riskant was verworpen.

Het lukte 232 mensen de trein te ontvluchten. Zesentwintig van hen zijn tijdens hun vlucht door de Duitsers gedood. Negentig mensen werden opnieuw gepakt. Uiteindelijk slaagden 115 mensen in hun ontsnapping.

Op 22 april 1943 arriveerde deze trein uit Mechelen in Auschwitz met 1404 mensen aan boord. De jongste was amper een paar weken oud. De oudste broer van mijn grootvader, Sylvain Hertzdahl, die ook in deze trein had gezeten, werd diezelfde dag nog vergast. Slechts 152 mensen uit deze trein overleefden de oorlog, onder wie mijn oma en Ima. Alle andere zijn verdwenen. Ze werden vermoord zonder ook maar één enkel spoor achter te laten. Zelfs in de kamparchieven is er over het merendeel van hen niets terug te vinden.

Youra Livschitz is in 1944 gefusilleerd in het Belgische kamp Breendonk. Robert Maistriau en Jean Franklemon werden gedeporteerd, maar zij overleefden de concentratiekampen.

Eindnoten:

27 *Ruth Feigenbaum, 'In april was het gras op', Uitgeverij Podium, Amsterdam, 1999.*

28 *Eine Lause (Ist) Dein Tod = Een luis is je dood. Dit stond in concentratiekampen op affiches, panisch als de nazi's waren voor de uitbraak van besmettelijke ziektes. Luizen veroorzaken onder meer vlek- en buiktyfus, die regelmatig voorkwamen in de kampen. Daarom werden voortdurend luizencontroles gehouden. Gevangenen en hun barakken werden dikwijls gedesinfecteerd.*

29 *De familie houdt het op 7 september 1942, omdat mijn oma deze sterfdatum aanhield. In officiële gedenkboeken en in het Nederlandse Memorial in Auschwitz staat als sterfdatum 30 september 1942.*

30 *Zie hiervoor onder meer: Marion Schreiber, 'Stille Rebellen. Overval op de 20e deportatietrein naar Auschwitz.' Vertaald door Jan Gielekens, uitgeverij Atlas, Amsterdam, 2001. En: Ethel Portnoy, 'Bange mensen. Een Haagse vertelling', uitgeverij Meulenhoff, Amsterdam, 1996.*

31 *De moeder van mijn opa kwam uit Brussel.*

32 *Ima Spanjaard tijdens de crematie van mijn oma in december 1978.*

33 *Uitstappen! Sneller!*

Kleinkind

IN 1995 BEZOEK IK JERUZALEM. In Yad Vashem, het grote Israëlische gedenkteken voor de Holocaust, zijn ze net begonnen met het verzamelen van de namen van alle Holocaustslachtoffers, in een poging hen een identiteit te geven. Op deze manier wil Israël de laatste eer bewijzen aan al die Joden die zijn vermoord in de Duitse concentratiekampen. Zes miljoen mensen, kinderen, vrouwen, mannen werden gedeporteerd, ver van hun huis, ver van hun familie en vrienden. Ze keerden niet terug. Weggevaagd. Als we niet meer van hen spreken, zullen ze voorgoed zijn verdwenen. Via *Testimony Pages*, waarin ieder slachtoffer wordt geduid, krijgen al die mensen voor altijd een plek in een collectief geheugen. Hun namen worden bijgezet in de *Hall of Names*, waar zij uiteindelijk een waardige rustplaats vinden. Zodat de wereld hen niet kan vergeten.

Ik hoor voor het eerst van dit project als ik in Yad Vashem ben. Zes miljoen namen verzamelen en bewaren voor de eeuwigheid. Wat een ambitieus en prachtig plan. Wat een indrukwekkend monument moet dat worden. Alle namen worden opgeslagen in grote bruine lederen boeken. Ik sta met mijn geliefde in de ruimte waar formulieren voor de namen worden verstrekt. Hoewel het midden op de dag is en buiten de zon volop schijnt, is het binnen schemerig donker. Wij zijn de enige bezoekers op dat moment.

Mijn opa, denk ik, mijn opa hoort ook thuis in dit monument. Tot dan toe associeer ik hem bijna uitsluitend met Auschwitz. Dat is geen prettig beeld. Het zal weliswaar een symbolische daad zijn, hier in Yad Vashem mijn opa's naam opschrijven en dat formulier aan de boeken toevoegen. Maar wel een betekenisvolle. Hier kan hij iemand zijn, met naam en toenaam. Hier zal je hem altijd kun-

nen vinden. Met een geboortedatum en een woonplaats. De man uit Maastricht, geboren in Sittard, de echtgenoot van mijn oma. Hij zal weer 'fabrikant' zijn, 'confectionair'. Zijn nagedachtenis kan beter op deze plaats zijn dan naamloos in dat afschuwelijke kamp, vind ik.

Zou mijn opa dat wel willen? Ik weet maar weinig van hem. Ik heb geen idee of hij iets op had met zijn Joodse identiteit. Of hij enige band voelde met de joodse religie. Ik denk het niet. In mijn familie 'doen' ze er in elk geval weinig aan. Ik hoor er mijn moeder nooit over. De Joodse gemeenschap in onze stad is klein. Ook vóór de oorlog. Joden trouwden onder elkaar, in elk geval vroeger, maar dat was misschien wel omdat je in het katholieke zuiden als Jood niet geacht werd je te mengen in het rijke Roomse leven. Mijn moeders broer deed *Bar Mitswa*.[34] Oma noemde ons wel eens *jeleds*[35], en ze riep: *Sjabbes oet!*[36] als we niet op tijd wilden slapen en we de volgende dag vroeg naar school moesten. En er dreven soms matzeballen in de kippensoep. Veel verder ging het niet. Het Joodse gezin van mijn grootouders was een gewoon Maastrichts gezin dat daar werkte, daar schoolging, daar deelnam aan het maatschappelijk leven. Ze hadden er vrienden en kennissen. Katholiek en nietkatholiek. De bezetter had hun hele bestaan, hun hele zijn in een klap gereduceerd tot die ene identiteit: zij waren Joods en alleen daarom deugden ze niet en dus moesten ze weg. Vernietigd.

Misschien is het beter het namenproject van Yad Vashem los te koppelen van enig geloof, bedenk ik. Er zijn zes miljoen mensen vermoord, uitsluitend omdat het joden waren. Daarom is dit een waardig en noodzakelijk gedenkteken, ter herinnering aan zes miljoen Joodse slachtoffers, van wie mijn opa er één is.

Maar dan nog. Wat zullen mijn moeder en haar broer, mijn oom Karel ervan vinden als ik de naam van hun vader hier opgeef? Misschien denken zij daar heel anders over dan ik. Mag ik zoiets wel doen zonder hen te raadplegen? Het vastleggen van mijn

grootvaders naam in Yad Vashem is toch een soort van begrafenis. Moeten diens kinderen daar niet bij betrokken zijn? Misschien willen zij wel nooit meer welke registratie dan ook. Al deze gedachten spoken door mijn hoofd. Waarom niet, besluit ik uiteindelijk.

Aan het loket informeer ik of het mogelijk is een naam toe te voegen in de boeken. Dat kan. 'Over wie gaat het?'

'Salomon Victor Hertzdahl,' antwoord ik.

'Wat is je relatie tot hem?' vraagt de man achter het loket.

'Ik ben zijn kleinkind,' zeg ik. Ik schrik van mijn antwoord. Ik heb niet gezegd: 'Hij is mijn opa.' Nee, ik zeg: 'Ik ben zijn kleinkind.' Al die jaren is hij 'mijn opa' geweest. Zo sprak ik tot nu toe over hem, zo dacht ik aan hem. Zo was de verhouding. Respectvol, een beetje afstandelijk. Nu, in dat verre Jeruzalem, ben ik plotseling iets *van* hem geworden: zijn kleinkind. Die formulering, die omkering heeft een magische uitwerking op me. Het brengt mij dichter dan ooit bij mijn opa. Met die woorden kruip ik zomaar op zijn schoot. Dat kunnen kleinkinderen doen. Uitsluitend omdat ze kleinkind zijn.

Het invullen later van de *Page of Testimony* is een heftige aangelegenheid. Het is werkelijk alsof ik mijn grootvader naar zijn graf draag. Zijn gegevens aan het papier toevertrouwen en die opsturen naar Jeruzalem voelt als een vorm van bijzetten. Ik doe het pas als ik terug ben in Nederland, omdat ik in Yad Vashem niet alle informatie exact bij de hand had. Toen was er alleen papier. Het formulier is nu, zeventien jaar later, eenvoudig te raadplegen in de Centrale Database met de namen van Shoahslachtoffers op de website van Yad Vashem die sinds 2004 wereldwijd toegankelijk is.

Als ik het formulier heb teruggestuurd naar Jeruzalem, voel ik de behoefte om mijn oom te informeren. Hij moet toch weten wat ik heb gedaan. Ik kan dat moeilijk voor me houden. Het gaat per slot van rekening om zijn vader. Aan mijn moeder durf ik het niet te vertellen. Dat heb ik ook nooit gedaan. Natuurlijk is het niet een-

voudig om het tegen mijn oom te zegen. Hoe moet ik het aankaarten. Hoe zal hij reageren? Ik heb mijn opa niet gekend. We spreken nooit over hem. Waarom moet uitgerekend ík de *Page of Testimony* invullen? Lang wik en weeg ik. En op zekere dag pak ik gewoon de telefoon. Onverstoorbaar hoort mijn oom mijn relaas aan. Dan blijkt dat hij een paar dagen daarvoor precies hetzelfde heeft gedaan. Daarmee is de kous af. We hebben het er tenminste nooit meer over.

Daarom kun je mijn opa ook twee keer vinden in de database van Yad Vashem.

Eindnoten:

34 *Op 13-jarige leeftijd worden jongens volgens de Joodse wet volwassen. Dan lezen ze in de synagoge een stukje voor uit de Thora, het oudste, heilige boek der Joden.*
35 *Jiddisch voor kinderen.*
36 *De sabbat (de vrije dag) is voorbij, het is uit met de pret.*

Blok 10

'EINDELOZE RIJEN: VROUWEN LINKS, MANNEN RECHTS, *en de vrachtauto's voor ouden, zieken, kinderen, moeders met baby's... Maar de vervreemding ging verder. We werden voortgedreven en kwamen aan bij de Entlausung*[37]*.We moesten álles afgeven, we werden kaal geschoren, stonden onder een douche en bleven zo urenlang staan wachten op kampkleren. Je herkende niemand meer... Marie, Marie! Waar, ben je? Hier, Ima. Maar, wáár dan? Hier, naast je. Waar dan? Wie ben jij dan? Ze pakte mijn hand en ik herkende haar door haar stem. Een eigenaardige stem: zacht, zelfbewust, tikje koppig en eigenzinnig. Tegen die stem kon ik nog aanleunen. Ten slotte de kleren: kaki broeken en jasjes van pas aangekomen Russische krijgsgevangenen. Er was namelijk plotseling besloten één barak in het mannenkamp voor experimenten in te richten. Een zaal met honderdtachtig bedden, drie hoog boven elkaar, twee aan twee naast elkaar. Daar hokten we in, ontworteld, niets meer begrijpend, de meesten weigerden zelfs eten. Na enige dagen kwam een Aufseherin. Die reikte ieder willekeurig een jurk aan. Voor Marie bestond het uit een grijze trui met bruine overgooier. Later kwam er nog een blauw gebloemd schort bij. We werden ingedeeld in verschillende commando's: kleren verstellen voor de SS*[38] *kruiden zoeken voor de SS.'*[39]

Stéphanie en ik hadden de woorden die Ima uitsprak op oma's crematie nog eens overgelezen toen we het *Stammlager* van Auschwitz bezochten. Daarna zaten we samen lang op het stenen trapje voor de ingang van Blok 10. Dat was de barak waar de SS-dokters medische experimenten uitvoerden op vrouwelijke gevangenen. De enige barak met vrouwen in het mannenkamp van Auschwitz.[40] Mijn oma werkte er als verpleegster en ving er meisjes op die door de SS werden misbruikt in diezelfde barak. 'Schwester

Marie is voor velen die hier kwamen een troost geweest,' zei tante Phity. Zij kon het weten, want zij was er ook.

Ook oma ontkwam uiteindelijk niet aan de experimenten, waar ze jaren later nog last van had. *'Amper daarvan bekomen overviel ook haar de alom heersende roodvonk. Dat ze daarvan genas dankte ze hoofdzakelijk aan een andere vriendin, Martha Kaplan, een kordate dienstbare vrouw. Zij kreeg het onmogelijke voor elkaar: iedere dag kwam ze terug van het kruidencommando met iets van verse groente: een aardappel of een ui, paardenbloemblaadjes of zuring, wilde sperzieboontjes, een teentje knoflook, bramen. Ze bemachtigde een plaatsje bij de Kachel-Ofen*[41] *en kookte een soepje en nóg zie ik haar trotse lachje waarmee ze Marie dat brouwsel bracht. Deze soepjes en die zorg: het was voor Marie een levenselixer."*[42]

We zaten nog steeds op het trapje voor Blok 10 en zeiden niets. De voorjaarszon scheen uitbundig. Dat moest mijn oma ook hebben meegemaakt. Dat kon niet anders. Ik probeerde me voor te stellen wat er allemaal gebeurd was in deze barak. Al die vrouwen als levende proefkonijnen voor misdadige medische experimenten. Hier was ook het 'kamertje' waarover mijn oma het had in één van haar brieven uit Zweden. Het kamertje, zo schreef ze, *'dat ik 's ochtends om vijf uur aan het opruimen was, toen Ima kwam vragen of ik gek was. We moesten toch evacueren.'* Op dat moment, 18 januari 1945, waren de Russische troepen al in aantocht die Auschwitz een paar dagen later zouden bevrijden. Maar toen was mijn oma al op weg naar een ander concentratiekamp.

Ik wreef met mijn hand over een van de traptreden. Het grijze oppervlak voelde ruw aan. Oma had zeker hierover gelopen als ze naar buiten moest voor het appel. Vanaf onze zitplaats op het trapje kon je goed zien hoe Blok 10 via een open binnenplaats was verbonden met Blok 11. Dat was de strafbarak met de ondergrondse cellen, waar zoveel mensen waren geëxecuteerd. Ze werden gewoon uit de rijen gehaald tijdens de eindeloze tel-appels. Oma had

verteld dat ze moest toekijken toen vier van ‘hun’ vrouwen werden opgehangen. In het Poolse museum hadden we ze gezien op levensgrote foto's. Indrukwekkende zwart-witafbeeldingen van vier prachtige jonge vrouwen, vermoord door de SS. Ik herkende ze meteen uit het verhaal van mijn oma.

Blok 10 is nu hermetisch afgesloten. Misschien wel uit piëteit voor wat daar binnen is gebeurd. Het is ook best mogelijk dat deze barak later wordt opgeknapt en dan te bezoeken is. Zeker is dat oma er was vlak voor het kamp werd ontruimd door de Duitsers. Dat gebeurde toen de Sovjettroepen naderden. Oma zat toen al een tijdje te wachten op een bijzondere patiënte[43] die ze moest verplegen. In de Poolse winterkou had zij het ‘geluk’ dat het kamertje waar ze in verbleef, was verwarmd.

Stéphanie en ik liepen om de ziekenboeg heen. Het roodstenen gebouw was groter dan ik had gedacht. Aan de achterkant stonden we weer een tijdje stil. We keken uit op wachtposten. En rijen prikkeldraad, die de grens van het kamp markeerden. Daarachter mooie bomen en ander groen. Ik kon me niet voorstellen hoe dat uitzicht toen moet hebben gevoeld?

Ten slotte hebben we bij Blok 10 een steentje gelegd, voor al die vrouwen die hier zijn gebleven. Mijn oma kwam gelukkig weer thuis.

Eindnoten:

37 *Ontluizing. Zie noot 28.*
38 *Afkorting van Schutzstaffel. De SS had de leiding over alle concentratiekampen.*
39 *Zie noot 32.*
40 *Ima Spanjaard van Esso, ‘De bevlogen melodie’, uit: ‘Autobiografische schetsen van Ima Spanjaard-Van Esso’, Haarlem, 2005, pagina 59.*
41 *Met tegels bedekte kachel om de barak te verwarmen.*
42 *Zie noot 32.*
43 *Zie hoofdstuk: ‘Post uit Zweden’. Wie deze bijzondere patiënte was kan ik niet achterhalen.*

Joods plankje

HET BOEKJE MET JIDDISCHE LIEDJES dateert uit 1960. Het is een van de eerste 'Joodse' boekjes die ik in de loop van de jaren heb aangeschaft. Ik geef het aan Stéphanie met de woorden: 'Jood-zijn is niet allemaal kommer en kwel.'

We willen al mijn boeken over Joodse identiteit, over de oorlog '40-'45 en de jaren daarvoor en over de Joodse cultuur bij elkaar zetten. We grasduinen in de boekenkasten op zolder. Ik kom Epsteins *Children of the Holocaust* tegen, dat Ima me stuurde toen ik een jaar of achttien was. De prachtige romans van Carry van Bruggen, Chaim Potock, Eli Wiesel en Isaak B. Singer duiken op tussen al die andere boeken die ik in de loop van de tijd heb verzameld en grotendeels gelezen. Ik houd de twee delen *Rozijntje* van Clara Asscher-Pinkhof in mijn hand, die ik voorlas aan mijn dochter. Ik weet nog hoe we allebei in snikken uitbarstten toen het verhaal uit was. Zo mooi. Net zo prachtig als het aangrijpende *Danseres zonder benen* van dezelfde auteur, dat ik ooit cadeau kreeg van mijn baas. Of het inspirerende boekje van Ellen Santen, *Aan twee minuten heb ik niet genoeg*, waar ik kort met haar over correspondeerde omdat ik de zoektocht naar haar Jood-zijn zo herkende. Als Stéphanie en ik klaar zijn, hebben we twee boekenplanken vol. We spreken af dat ze alles mag lezen, als ze het maar weer terugbrengt.

In mijn allereerste boekenkast staat alles bij elkaar wat met Joden en jodendom heeft te maken. Telkens als ik een boek aanschaf met dit thema, komt het op dat ene plankje. Dat is mijn geheime bibliotheek. Toegankelijk voor mij, onopvallend voor degene die toevallig in mijn boekenkast grasduint. Ik geneer me een beetje voor mijn verzameling Joodse boeken, zoals ik ze noem. Ik weet ook niet goed waarom. Misschien vinden anderen mij obses-

sief. Dat vind ik geen prettige gedachte. Achteraf gezien is het natuurlijk wel zo. Obsessief.

Pas nadat ik de film *Shoah* van Claude Lanzmann heb gezien, een jaar lang aan een gespreksgroep heb deelgenomen met tweedegeneratiegenoten en een cursus jodendom heb gevolgd bij de Liberaal Joodse Gemeente, durf ik alle literatuur met een Joods thema tussen mijn andere romans te plaatsen. Naslagwerken, geschiedkundige en overige boeken over het jodendom en de Holocaust blijven weliswaar apart, maar komen nu toch voor derden in het zicht. Mijn Joodse bibliotheek komt begin jaren '90 uit de kast. En daarmee ikzelf ook.

Omdat er in de loop der jaren steeds meer boeken komen, wordt nog wel eens intern verschoven en verhuisd. Soms moet er wegens ruimtegebrek echt wat weg, naar een antiquariaat in de buurt. Het kost me telkens hartzeer om met een volle tas daarheen te lopen. Een boek weggooien, dat kan eigenlijk alleen als het betreffende boek erkend flut is, vind ik. Of zo gedateerd dat je er toch niets meer aan hebt, zoals sommige studieboeken. Goedkope pockets verdwijnen na dertig jaar vanzelf. Zo ontstaan langzamerhand kasten met het mooiste wat ik heb. En kasten met oudere, soms versleten boeken die ik niet weg wil doen omdat ze te veel voor mij betekenen. Dat zijn niet alleen romans, schoolboeken en poëzie. Ook kinderboeken en stripverhalen. In mijn mooiste boekenkast staat tegenwoordig vrijwel uitsluitend literatuur. De Thora hoort helemaal boven in de kast, ook vanwege het formaat van het boek. Daar staan ook het prachtige *Memorboek*[44] en de kroniek *Pinkas*[45] over de Joodse gemeenschappen in Nederland vóór de oorlog. Deze boeken zijn nog van mijn moeder geweest.

Zo is er in mijn boekenkast uiteindelijk toch weer een Joods plankje.

Eindnoten:

44 *'Memorboek. Platenatlas van het leven der Joden in Nederland van de middeleeuwen tot 1940 door Mozes Heiman Gans.' Bosch & Keuning nv., Baarn, 1972, derde druk.*

45 *Michman, Jozeph, Hartog Beem en Dan Michman, 'Pinkas. Geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Nederland', vertaald uit het Hebreeuws door Ruben Verhasselt, Kluwer Algemene Boeken, Ede/Antwerpen, 1985.*

Opa

HET NEDERLANDSE PAVILJOEN IN AUSCHWITZ bevond zich boven het Italiaanse Memorial, waar je aan het eind van een tunnel het gedicht van Primo Levi - *Is dit een mens?* - kon lezen. Ook Nederland had een herdenkingstentoonstelling ingericht. In een heldere, lichte, ingetogen atmosfeer zag je er beelden van het vooroorlogse Joodse leven in ons land. Veel foto's. Van prachtige mensen, mannen, vrouwen, kinderen. Van bordjes met *VERBODEN VOOR JODEN*, razzia's, verordeningen. Er was aandacht voor het verzet, voor de Sinti en de Roma die eveneens ernstig werden vervolgd. Ook de overlevenden hadden een plek gekregen in deze tentoonstelling. Hun verhalen ontroerden me.

Op vijftien hoge glazen wanden stonden de namen van alle Nederlandse slachtoffers van dit kamp gegraveerd. Het waren er bijna 57.000. Allemaal vermoord. Een onvoorstelbaar getal. Als je zag hoeveel namen dat al bij elkaar waren, ging zes miljoen je voorstellingsvermogen helemaal te boven. Wat een waanzin. En waarom? De namen waren alfabetisch gerangschikt, van plafond tot de vloer. Op ooghoogte trof ik die van mijn grootvader aan:

HERTZDAHL, SALOMON VICTOR 3-8-1887 SITTARD 30-9-1942[46]

Ik wreef met mijn hand zachtjes over zijn letters. Het was zo onwezenlijk. Ik verstopte een steentje ergens in het paviljoen.

's Middags gingen Stéphanie en ik terug naar het paviljoen. Weer liepen we langs al die aangrijpende foto's, weer zochten mijn ogen mijn grootvaders naam. Ineens zag ik het. Op de expositietafels vóór de glazen wanden lagen verschillende documenten. Daartussen was een getypte lijst met meer dan 600 namen van

mannen die met het tweede transport uit Westerbork in Auschwitz waren gearriveerd op 17 juli 1942.[47] Ze waren door de SS geselecteerd - zoals die onmenselijke term luidt - om te werken. Tussen al deze namen stond die van mijn opa. Salomon Hertzdahl, geboren te Sittard. Hij had hier slavenwerk moeten verrichten. Zelfs zijn kampnummer was vermeld in de lijst: 48151. Dit was opa's laatste teken van leven. Nog geen twee maanden later was hij dood. ‘Op welke manier laat mij geen ogenblik met rust,’ zou mijn oma drie jaar later schrijven.

Iets verderop tegen de wand hing een grote kaart van Nederland. Daarop was aangegeven waar vóór de oorlog Joodse gemeenschappen hadden bestaan. Op de muur ernaast waren tientallen ansichtkaarten geprikt van dat Joodse leven in ons land. Het waren stads- en dorpsgezichten en afbeeldingen van synagogen, winkels en instellingen als ziekenhuizen en scholen. Tussen die tientallen foto's uit de mediene[48] ontdekte ik er twee van het kledingmagazijn van mijn familie. Eén van Wolf & Hertzdahl Heerlen en ééntje van het oude winkelpand in Sittard van A. Wolf & Fa K. Hertzdahl. Die kledingzaken, dat was het léven van mijn opa. Die familiezaak was zijn werk, als koopman, als fabrikant. Het werk van een man en vader.

Ik stond perplex. Mijn opa kwam ik in het Nederlandse Paviljoen in Auschwitz zomaar twee keer lévend tegen! Ik kon mijn ontroering maar nauwelijks kwijt in het gastenboek.

Eindnoten:

46 *Zie noot 29.*

47 *Bij de lijst met namen in de vitrine staat de volgende informatie: ‘Met de eerste twee transporten uit Westerbork arriveerden op 17 juli 1942 2000 mensen in Auschwitz. 1251 mannen en 300 vrouwen werden in het kamp opgenomen als gevangenen. De overige 449 gedeporteerden werden meteen in de gaskamer gedood.’*

48 *De Joodse gemeenschappen in Nederland buiten Amsterdam worden samengevat onder de noemer ‘Mediene’.*

New York Times

OMA'S BROER, HENK BLOEMGARTEN, woont tijdens de oorlogsjaren met zijn gezin in New York. Hij werkt daar voor Shell. Het was zijn vrouw en dochter gelukt om Nederland tijdig voor de Duitse inval te verlaten. Per boot en via Cuba waren zij bij hem in de VS beland. Oom Henk weet in grote lijnen van de oorlog die zich afspeelt in het verre Europa. Het wrede lot dat zijn Limburgse familie trof kent hij, gezien de beperkte communicatiemiddelen van die tijd, zeker niet tot in detail. Totdat hij op een avond in november 1944 zijn krant, de New York Times, openslaat. *REFUGEES YEARS IN DARKNESS* luidt de kop van een artikel van oorlogscorrespondent Lewis Gannett.[49] Die reisde mee met de Amerikaanse bevrijdingstroepen en berichtte vanuit het een paar maanden eerder door de Amerikanen bevrijde Maastricht.[50]

> Het licht in Europa brandt weer, maar op meer manieren dan de meeste Amerikanen beseffen. Ik sprak twee jonge Nederlanders die twee jaar lang niet buiten op straat konden lopen, totdat de Amerikanen onlangs Maastricht bereikten. Deze twee Hollanders zijn Joods. Hun familie woont al meer dan 300 jaar in Limburg. Zij maakten deel uit van de lokale samenleving totdat de Duitsers in 1940 kwamen. Aanvankelijk werden ze nog getolereerd. Ze mochten nog een paar uur per dag over straat gaan, als ze tenminste een gele ster droegen. Maar ze mochten geen radio meer hebben, geen telefoon, geen auto of fiets. Ze mochten hun niet-Joodse vrienden niet bezoeken en geen niet-Joodse arts of advocaat raadplegen. De melkboer mocht hun huis niet aandoen. Maar ze konden bestaan, ze mochten buiten op straat lopen. Ze konden de zon nog zien.

Op zekere dag in 1942 arresteerden de Duitse autoriteiten tien vooraanstaande Joodse burgers van Maastricht als represaillemaatregel, omdat kinderen voortdurend de bordjes van de parkbanken haalden waarop stond dat het voor Joden verboden was erop te zitten. De vader van Karel en Thilly Hertzdahl[51] was één van hen. Hij werd weggevoerd naar kamp Amersfoort[52] van waaruit hij één brief aan zijn familie schreef[53]. Later vernamen zij dat hij was gedeporteerd naar Polen. Sindsdien hebben zij niets meer van hem vernomen. Zij weten ook niet of hij nog leeft.
In juli 1942 verordonneerden de Duitsers dat alle Nederlandse Joden naar Westerbork moesten gaan, om van daaruit oostwaarts te worden gedeporteerd. Van de circa 140.000 Joden die Nederland telde, werden er zo'n 110.000 via Westerbork weggevoerd naar Polen en andere plekken in Oost-Europa. De overige 30.000 Joden 'verdwenen' van de aardbodem. Onder wie Karel, Thilly en hun moeder.
Uitgerust met valse papieren vluchtten de drie Hertzdahls via Nancy naar de Zwitserse grens[54]. Daar vonden ze geen onderdak. Vijf dagen lang hadden ze niets anders te eten dan een paar sneden brood en een reep chocolade die ze kregen van een katholieke priester. Ze keerden terug naar Brussel, waar een vriend hen verborgen hield in zijn appartement. Nooit verlieten ze zijn huis. Maar in februari 1943 zijn ze door mensen die ze hadden leren kennen toch verraden aan de Duitsers.
Mevrouw Hertzdahl is opgepakt en weggevoerd naar Polen. Haar kinderen ontvluchtten Brussel. Vrienden van de familie ontvingen drie briefkaarten van mevrouw Hertzdahl van ergens uit Polen. Elke postkaart had in blokletters de volgende boodschap: *IK BEN GEZOND EN IK WERK*.
De twee kinderen Hertzdahl vonden een veilig heenkomen op de zolder van een hotel, in een dorpje vlak over de grens met België. Op diezelfde zolder waren nog twaalf

> andere Joden gehuisvest. Meer dan een jaar heeft geen van deze veertien mensen de zolder ook maar één moment verlaten of zelfs maar uit het raam gekeken. Karel en Thilly zijn ervan overtuigd dat niemand in het dorp, behalve de hoteleigenaar, op de hoogte was van de bewoners van deze zolder. Er was voldoende eten in het hotel, omdat er Duitse officieren waren ingekwartierd. De Hertzdahls kregen niet slecht te eten, vertelden ze. Maar hun kracht om door te gaan met leven dankten zij aan een radio. Daardoor konden ze luisteren naar programma's van de BBC en naar een radiostation uit Boston op de korte golf. Daardoor hielden ze het vertrouwen in een goede afloop. De dag nadat de Amerikanen Maastricht hadden ingenomen, konden ze terugkeren naar hun huis. (...) Voor hen is het daglicht van vandaag meer dan een gewoon licht. Het is blijdschap. Elke dag weer is de opgaande zon opnieuw een wonder[55].

Het is moeilijk voor te stellen wat zich in het hoofd van oom Henk afspeelt als hij in zijn New Yorkse krant leest over het ongewisse lot dat zijn zuster en zwager heeft getroffen, en hoe het zijn neef en nicht in het verre Nederland vergaat. Hij probeert vast snel contact met hen te krijgen. Maar er zal nog lange tijd overheen gaan voor hij meer informatie krijgt over mijn grootouders. Maastricht mag dan al sinds september 1944 zijn bevrijd, elders woedt de oorlog in alle hevigheid door.

Eindnoten:

49 *Het artikel bevindt zich in het archief van Lewis Stiles Gannett in de Houghton Library van Harvard University in Cambridge Ma. USA. Ib MSAM 1888.*
50 *September 1944.*
51 *Lewis Stiles Gannett schreef Herzdahl. Zie ook noot 80.*
52 *Lewis Stiles Gannett schreef dat mijn opa naar Westerberg (waarschijnlijk bedoelde hij Westerbork) werd gedeporteerd. Dat klopt niet. Mijn opa zat gevangen in kamp Amersfoort. Zie hiervoor noot 53.*
53 *Mijn opa was sedert mei 1942 geïnterneerd in het Polizeiliches Durchgangslager te Amersfoort. Op 16 juli 1942 is hij van daaruit via Westerbork gedeporteerd naar Auschwitz, waar hij een dag later aankwam.*
54 *Lewis Stiles Gannett schrijft dat ze naar Parijs vluchtten. Dat klopt niet. Mijn oma heeft met haar twee kinderen - tevergeefs - geprobeerd via de Elzas het neutrale Zwitserland bereiken.*
55 *Ik heb dit artikel in het Nederlands vertaald. Waar Lewis Gannett zich in de feitelijkheden vergist, heb ik de tekst aangepast en dit in de noten verantwoord.*

Judenrampe

NOOIT WAS IK DICHTER BIJ MIJN GROOTVADER geweest. Die gedachte bekroop me toen Stéphanie en ik op de *alte Judenrampe*[56] stonden. We waren daarheen gefietst, nadat ik 's ochtend per taxi op weg naar Auschwitz-Birkenau in het voorbijgaan op een onooglijke wegwijzer het woord *Judenrampe* zag staan. Daar moeten ze zijn uitgestapt, realiseerde ik me. Daar moeten ze zijn opgewacht door de SS. Daar moeten ze *'Schnell! Aussteigen! Schnell!'* hebben gehoord. Vandaar moeten ze zijn gelopen naar dat godvergeten kamp.

Ik wist zeker dat mijn oma en opa allebei op de *alte Judenrampe* waren geweest. Want de treinrails die je op foto's en films altijd ziet bij het kamp Auschwitz-Birkenau, zijn pas in 1944 aangelegd. Tot mei van dat jaar stopten alle treinen uit heel Europa op die zogenaamde *alte Judenrampe,* even buiten het station van Oświęcim. Opa moest er zijn aangekomen met een van de eerste transporten uit Nederland, medio juli 1942. Oma was een klein jaar later op die plek gearriveerd. Samen met Ima en oom Sylvain, vanuit het Belgische Mechelen. Oom Dorus en tante Phity zijn er vast ook uitgestapt...

Via enkele omwegen en twee keer vragen naar de juiste route fietsten Stéphanie en ik 's middags naar de *alte Judenrampe.* Het complex besloeg slechts enkele treinrails en was nu overduidelijk ingericht als Memorial, met keurig aangeharkte grijs-zwarte kiezelstenen en twee gesloten treinwagons als getuigen. Op informatieborden kon je in verschillende talen lezen wat zich hier had afgespeeld tussen februari 1942 en mei 1944. Meer dan 800.000 mensen uit alle delen van Europa waren in die periode op dit perron uitgestapt. Vlak naast de spoorlijn bouwden werklui nu een woonhuis. Het werk was zo goed als gereed. Het keukenterras zag

uit op de spoorlijn. Vanuit de slaapkamers kon je gemakkelijk de schoorstenen van Auschwitz-Birkenau zien. Ik kon me niet voorstellen dat iemand daar wilde wonen. Op zo'n plek. Met zo'n uitzicht. Zoals ik me wel meer niet kon voorstellen in de omgeving van Oświęcim.

We liepen langs de twee wagons, we balanceerden op de rails. Zwijgend. We zakten door de knieën en raakten met onze handen het staal aan waarover zoveel treinen hadden gereden. Waarover zoveel mensen de dood in waren gejaagd. In de schaduw voelden de rails koud aan. Waar de zon scheen, waren ze een stuk warmer. Net zo warm als een mens, schoot er door mijn hoofd.

Er waren geen andere bezoekers. Alleen wij tweeën. Ondanks alles wat hier had plaatsgevonden, was het goed om er te zijn. Ik dacht aan onze familie die hier was geweest. Mijn oma was teruggekeerd. Mijn opa niet. In de warmte van de rails kon ik hem bijna voelen. Hier op *alte Judenrampe* net buiten Oświęcim. was hij. En ik was er nu ook. Even samen. Dichter bij hem kon ik niet komen.

We legden het vierde steentje op een plankje van de wagon.

Daarna sms'te ik aan het thuisfront: *De cirkel is rond.* Die tekst floepte er zomaar uit. Mijn geliefde belde meteen terug. Ik vertelde hem waar ik was en wat ik daar beleefde. Hij kon horen dat er iets was gebeurd. Mijn stem klonk anders dan de dag ervoor, toen ik het *Stammlager* net had gezien. Beter.

Een paar weken later pas zou ik begrijpen wat ik op de *alte Judenrampe* had gedaan.

Eindnoten:

56 *Perron.*

Post uit Zweden

ALS MIJN MOEDER IN 1998 VERHUIST naar een seniorenwoning, geeft zij mij een doorzichtige groene envelop met de woorden: ‘Dit is voor jou.’ In de envelop zitten twaalf brieven en vier briefkaarten. Allemaal van oma.

De briefkaarten zijn verstuurd van juni 1943 tot en met oktober van dat jaar vanuit Polen. In met potlood geschreven blokletters laat Marie Hertzdahl in het Duits de familie in Maastricht keer op keer weten dat het goed gaat met haar:

> *ICH BIN HIER. WIR ARBEITEN. UND SIND GESUND. VIELE GRÜSSE UND KÜSSE FÜR ALLEN.*[57]

Als adres gaf ze op: *LAGER*[58] *BIRKENAU BEI NEU BERUN, OBERSCHLESIEN.* Misschien mochten ze de naam Auschwitz of Oświęcim. niet gebruiken.

Het zijn de briefkaarten waarover Lewis Gannett in zijn artikel in de New York Times schreef. Oma's handschrift herken ik niet in de hanenpoten. Wat een rare teksten. Ze doen zo onwezenlijk aan. Zeker nu we weten wat daar allemaal is gebeurd. Misschien moesten gevangenen wel elkaars kaarten schrijven, bedenk ik, om te voorkomen dat er geheime boodschappen werden verstuurd aan het thuisfront. Zo kon niemand er achter komen in wat voor hel de gedeporteerden waren beland. Misschien waren blokletters verplicht gesteld vanwege de censuur. Oma's achternaam is telkens op een andere manier geschreven. Dat kan er ook op duiden dat niet zij maar een medegevangene de briefkaart heeft geschreven. In het schrijven van oktober 1943 vraagt oma of haar eerdere kaar-

ten wel zijn aangekomen en ze verheugt zich erop spoedig iets te horen van thuis. Zelfs die mededeling kan ieder ander voor haar hebben gedaan. Het is een treurig hoopje briefkaarten bij elkaar. Je zult maar zoiets in je brievenbus aantreffen.

Hoe anders van aard zijn de brieven. Ze komen alle twaalf uit het vrije, naoorlogse Zweden, waar oma begin mei 1945 belandde. Ze was daarheen gebracht door het Rode Kruis, vanuit Neuengamme bij Hamburg. De eerste brief komt uit Malmö en is gedateerd dinsdag, 8 mei 1945. Geschreven met potlood, in kleine letters met prachtige krullen. Oma's handschrift dat ik als kind zo graag nabootste. Vooral de letter M is karakteristiek, de beginletter van haar voornaam Marie en de mijne. De grote ronde krul heb ik net zo lang geoefend, tot ik hem perfect beheerste en er moeiteloos zelf mijn handtekening mee kon zetten.

Twaalf kantjes vol heeft oma in haar eerste brief geschreven, dubbelzijdig op kladblokpapier.[59]

> *Lieve Allen,*
> *Het Wonder is gebeurd. Ik ben gered en beleef sedert 1 mei een sprookje uit 1001 Nacht. Eerst wil ik weten hoe het met allen is? Ik persoonlijk heb nooit een pakje of brief gekregen. Laten jullie mij nu direct weten of jullie nog allen bij elkaar zijn. Dat is het enige waarvoor ik al die tijd heb gebeden, en wat mij belet nu gelukkig te zijn. Liefste Thilly en Karel, vergeven jullie mij dat ik niet voorzichtiger was, dat jullie zoveel verdriet om mij hebben gehad. Mijn enige verontschuldiging was, dat jullie door mijn gevangenneming voorzichtiger zijn geworden. Sturen jullie mij een kiekje van allen die nog in leven zijn, want ik weet niet hoe lang we nog hier moeten blijven.*

Daar ik vlektyfus heb gehad, heeft mijn geheugen erg geleden. Naar mijn informatie is Victor 7 september 1942[60] *gestorven. Op welke manier, laat mij geen ogenblik met rust. Degenen die dit alles hebben overleefd zijn maar uitzonderingen. Jullie mogen niet treuren, want als jullie iemand liefhebben, is gas de minst erge dood.*
Ik heb geen geduld om alles van de laatste zevenentwintig maanden te beschrijven, alleen dit: het is een WONDER dat ik nog leef en hopelijk allen die achterbleven terug mag zien. Dit te horen zal mij beter doen opknappen dan iets anders. Al mijn lieve vrienden dank ik nu reeds hartelijk voor alles wat ze de laatste jaren met liefde voor mijn kinderen, mijn man en mij hebben gedaan. Ik hoop dat ze er geen nadelige gevolgen van ondervonden hebben.
Nu zal ik in het kort mijn kampleven vertellen, vooral uitgebreid het sprookje van vrijheid. Na veel angsten voor de bommen, en niet ten onrechte, is ons Lager begin januari uit Auschwitz geëvacueerd. Ik bewoonde daar met 3499 andere vrouwelijke Häftlinge[61] *een nieuw Lager, te midden van SS-gebouwen. Zeer modern en keurig ingericht. Eén week cinema, één week concert, één week cabaret. Dit nam niet weg dat we ook tegenwoordig moesten zijn, toen vier van onze vrouwen werden opgehangen voor sabotage.*
Ik vergat nog te zeggen dat mijn redding in Auschwitz is geweest dat ik toevallig bij de eerste 150 getrouwde vrouwen uitstapte die voor medische experimenten werden gebruikt. We moesten ons in het bijzijn van vele mannen uitkleden, wassen. Daarna werden we kaal geschoren. In lompen gehuld gingen we naar een geblin-

deerd blok in het mannenlager. Na vier weken werd ik verpleegster en ik bleef dit tot de evacuatie. Eind 1944 moesten de verpleegsters ook aan de experimenten deelnemen. Hopelijk heeft het geen nadelige gevolgen. Van elk transport werden maar 150 tot 200 mensen gehouden, en dan nog maar de jeugd. Ik heb daarom dubbelhard gewerkt om te laten zien dat grijze haren ook nog iets presteren.
Naast ons was het strafblok. Toen we voor eerst zagen fusilleren, was het vreselijk. Ook daaraan went men, zelfs al zijn het kinderen van één jaar. Altijd nog beter dan onze kinderen. Voor zieken en kleine kinderen was het gas nog te goed, die gingen levend het vuur in. Dag en nacht zagen en roken we de crematoriums branden. Als de toevoer te groot was, ging men levend de kuil in en dan kalk erover. Zo zijn miljoenen Joden om het leven gekomen. Als ze in het Lager kwamen, kregen de meesten meer slaag dan eten en zagen de meeste Arische[62] *Häftlinge er geen been in Joden te laten vergassen om een stukje brood.*
Maar ik wil hier nu niet verder over uitwijden.
Nu begin ik bij de evacuatie. Ik was uitgezocht door de commandant van de Gestapo[63] en de Standort-arts[64] *om een bijzondere Häftling te verplegen. In afwachting van mijn patiënte sliep ik al één maand alleen in een kamer die dag en nacht werd verwarmd. 18 januari 's morgens om 5 uur was ik rustig mijn kamertje aan het opruimen, toen mijn vriendin kwam vragen of ik gek was. We moesten toch evacueren. Ima, een lieve meid van vierentwintig jaar, en ik bleven tot ongeveer 9 uur 's avonds in het Lager. De Duitsers verbrandden alle papieren en deelden*

eten uit. Natuurlijk kregen de Poolse en Russische vrouwen, zoals steeds, het meeste in handen, en moesten veel vrouwen zonder iets op weg. Ima en ik hadden ieder twee broden, een bus vlees, samen een pot margarine en wat suiker. Zo gingen wij op weg door de sneeuw.[65] *Twee uur later waren de Russen er. We liepen een nacht en drie dagen door de sneeuw. Langs de weg lagen veel mannen en vrouwen met ingeslagen schedel die niet meer mee konden. Het ergste is dat we allen zó zijn veranderd dat we er geen been in zagen om te kijken of die lijken niets hadden dat wij konden gebruiken. Het eerste half uur heb ik mijn deken al weggegooid. Dit alles was te zwaar voor mij, en ik wilde leven, wilde mijn kinderen terugzien, als God ze tenminste gespaard heeft. We aten drie sneden brood per dag. Daarna drie dagen en drie nachten in open veewagens met alleen wat sneeuw om te drinken. Elke nacht waren in de wagons veel doden.*
Zo kwamen we de vierde ochtend aan in Ravensbrück. Hier leerde ik pas het echte Lagerleven kennen. Vreselijk. We lagen met vier mensen in één bedje, zodat van slapen nooit iets kwam. Direct vol luizen, bijna geen eten, enzovoorts, zoals jullie wel van elk Lager horen. Men merkte aan alles dat de SS'ers langzaam onverschilliger werden, en veel aan de Häftlinge overlieten. Ik weet wel dat heel veel Háftlinge niet onderdeden voor de slechtheid van de SS. Hopelijk zullen deze nog eens hun straf krijgen. Twee dagen na aankomst in Ravensbrück werd ik ziek. Ik kwam in de ziekenbarak. Wat een verschil met de ziekenzaaltjes in het blok waar ik had gewerkt. Hier deden de zusters niets aan de zieke, alléén hun portie brood, vlees en boter mee opeten. Het enige wat ik er hoorde, was elke morgen: hoeveel doden?

In Ravensbrück waren sedert december het Gas- en Judenlager ingericht. Het eerste was voor de zieken en voor de transporten die ze niet meer wilden gebruiken. Naar het Judenlager werden de vrouwen boven de 40 gestuurd. Je kreeg er twee sneden brood en een kwart liter soep - water met groente. Verder was er urenlang telappel, zodat de vrouwen die dit zonder kousen, schoenen en mantel moesten presteren, na twee à drie weken zo stierven. Daarvoor werd ik opgeschreven. Ariërs en Joden gingen daar naar het gas, ook Jugendlichen[66]*.Met behulp van een Franse dokteres die ik nog uit Auschwitz kende, ben ik uit het ziekenhuis gekomen. In de ziekenbarak heb ik mijzelf gezworen niet hier te creperen. De Häftlinge waren zó gemeen tegen de Joden dat ik bij het verlaten van het Revier maar Arisch geworden ben*[67]*.Er was een Hollandse verpleegster die erg goed voor mij was.*
In het blok waar ik werd ingedeeld na twee weken ziekenboeg heb ik drie weken in quarantaine gezeten. Toch moesten we 's zondags ongeveer zes uur lang op appel staan. Na enige dagen kregen de Hollanders het eerste Rode Kruis-pakket uit Denemarken. Dit is mijn redding geweest. Zo zwak was ik geworden van ziekte en angst. Inhoud: een pond heerlijke worst, een pond echte boter, een pond suiker, een pond kaas, twee blikken sardines, twee rollen Mariabiscuits. Ik ben nog drie weken in Ravensbrück geweest. Alleen, want de anderen uit Auschwitz waren al weg. Loopgraven maken bij Berlijn. Ik heb loopgraven gemaakt in Ravensbrück en Hamburg.

Eindelijk op transport. Leeftijd 39[68] *en Arisch. Jullie kunnen mijn geluk niet beseffen. In Hamburg kwam ik teza-*

men met drie Arische Hollandsen in een klein Lager. Hier begon voor ons al de rust. Aufseherinnen, die het maar alleen waren omdat men hen gedwongen had, en Posten, grüne Polizei van 55 jaar. We hebben daar stenen gesjouwd van de huizen in Hamburg. Daarna riolen opgegraven, die twee jaar verstopt waren geweest. We aten 's morgens om ongeveer zes uur vier boterhammen en 's avonds om ongeveer zeven uur kregen we driekwart liter soep, water en groente. Bij het brood kreeg men een schijfje worst of jam voor één snee brood. Zo nu en dan kregen we thee, uit de emmer waarin werd gewassen of waarin wij ons in wasten. We hebben veel regen gehad. 's Avonds trok ik mijn natte goed en kousen uit en 's morgens trok ik het weer net zo nat aan. We hebben veel veevoeder gestolen om onze honger te stillen.
We werkten langs de grote weg Hamburg-Lübeck. Dit was het eerste contact met de normale wereld. Hier ondervonden we heel erg dat alles ten einde liep. De mensen waren aardig voor ons en allen vonden dat we niet moesten werken. Na twee weken gingen we weer naar een ander Lager, Sasel[69] *genaamd. Hier ging het ook al genoeglijk toe. Veel bombardementen. Op het laatst vlogen onze vrienden zo laag, het deed je goed aan je hart. We hoorden toen ook al het front. Hier werkten 50 vrouwen in het bouwbedrijf De rest van de 180 vrouwen luierden. Een week heb ik met de 50 meegewerkt. Het was niet licht, al was het opzicht lauw. Maar de honger was erg en ook de luizen. Het was het beste als je bij de tien aardappelschilsters kon komen. Dan at je tijdens je werk van zes uur 's ochtends tot acht uur 's avonds rauwe groente en aardappels. Had men de kans een of*

twee aardappels of bieten te organiseren, dan deelden wij, vier Hollandsen, trouw.
1 Mei 's morgens om zes uur was appel. Alle Hollanders, Belgen, Fransen, Polen en joden moesten apart staan. We werden geteld. De Joden zouden direct op transport gaan. Omdat het front zo dichtbij kwam, waren we benieuwd waarheen wij werden geëvacueerd.
Om elf uur moest iedereen die geteld was, aantreden. 'Jullie worden overgenomen door het Zweedse Rode Kruis.' Er was al zoveel gezegd, we geloofden er niets van. Maar om een uur vertrokken we per elektrische trein naar Hamburg. Daar kwamen we in een andere trein, voor het eerst weer in een normale trein. Na één uur stonden er weer zestig veewagens. We gingen erin, slechts 50 mensen per wagon. Dit wees op iets goeds. Er lag stro in en er werd direct brood verdeeld. Ook iets bijzonders. De wachtposten waren beleefd tegen ons. We voeren werkelijk door een mooie streek richting Denemarken. Volgende morgen weer brood met boter en vlees. We waren al optimistischer. 's Middags weer brood met beleg en ook om zes uur.
Het Sprookje van 1001 Nacht begint.
De grens van Denemarken. Lachende grote kerels die zeggen: 'Nu is alles voor jullie afgelopen. Geen angstige gezichten meer, hoor!' Mannen, vrouwen en kinderen wuiven ons vrolijk toe. Onze bewakingsposten worden kleiner en verdwijnen langzaam. We worden overgeladen in normale treinen en toen begon een ovatie die tot nu toe nog aanhoudt.

Zelden heb ik zoiets gezien en ondervonden. Het is niet het geven, maar de manier waarop. Met heerlijke, vriendelijke, zonnige gezichten wordt alles voor ons gedaan. Allen wedijveren om wie het vriendelijkst is. Toen we goed en wel in de trein zaten, kwamen Rode Kruis-zusters en -mannen en kregen we ieder een pakje heerlijk belegde boterhammen: witbrood, ei, ham, kaas. Daarna nog een beker pap en melk. Wat dit voor ons allen was, kan ik niet beschrijven. Overal op onze tocht wuivende mannen, vrouwen en kinderen, overal mensen die wilden geven, alles wat ze maar konden kopen. De volgende morgen om zes uur: 'Gūt Morgen dames', en direct kwam het brood. Weer een pakje boterhammen, alles in wit papier en weer belegd. Toen ze hoorden dat we Hollandsen zijn, waren ze dubbel zo vriendelijk.
In Kopenhagen gingen we op de boot. Het is wonderbaarlijk, die HARTELIJKHEID en LIEFDE die we overal troffen. Op de boot een lunch van pap, witbrood en boter. Toen weer drie uur in een trein. Op elk station wuivende en gevende en lachende mensen, maar ook als de trein rijdt, hetzelfde. Het is net een triomftocht van een koningin.
Aankomst in Malmó. We waren op de boot met tien Hollandsen. Weer de kade en huizen vol wuivende, lachende, gevende mensen. We gingen eerst naar een dokter, toen in een bad en in een overall naar ons quarantainegebouw. Door de stad hetzelfde beeld. Alles LIEFDE wat we ondervinden. We worden hier door het Zweedse Rode Kruis verzorgd. We hebben nieuwe kleren gekregen en van het Hollandse Rode Kruis tien Kronen. We genieten van alles. Als we uitgaan weer wuivende, lachende gezichten. Ons eten wordt door een dokter ge-

controleerd en de Zweedse Lotta's[70] *die alles voor ons verzorgen, zijn onvermoeid liefdevol.*
Elke dag komen mensen die ons trakteren ter ere van de VREDE. Gisteren een stuk taart en een andere keer een kopje koffie met sneetje witbrood met boter. Nu weer dames die taartjes en koffie trakteren. Zondag van het Nederlandse Rode Kruis twee taartjes en een flesje limonade. Jullie weten niet wat dit alles voor ons betekent. We zijn hier met ongeveer 600 vrouwen. Over enige dagen gaan we over naar het Hollandse Rode Kruis. Ons kamp is bij Göteborg. Nu komt onze moeheid pas los. Neen mensen, wat hier de mensen aan liefde en goedheid geven, is wonderbaarlijk. En het verflauwt niet. Wat zou het heerlijk zijn als mijn kinderen hier konden zijn en met mij en alle andere vrouwen naar Holland terugkeren. Is dit niet mogelijk te maken? Ik kan niet afwachten tot ik iets van jullie hoor. Onze traktatie is een groot stuk slagroomtaart, een boterkoekje, een amandelbroodje, een kop thee. Heerlijk.
Eigenlijk is geen pen of potlood in staat al deze liefde te beschrijven. Nu zit ik op één bedje, en zingt een zanger met een heerlijke stem enige liederen voor alle lieve mensen in mijn Nederland. Willen jullie ter kerke gaan en danken voor mij dat ik dit alles nog mocht beleven? Doet allen alle moeite, opdat ik heel gauw van mijn KINDEREN en familie hoor. Al is het ook nog zo treurig. Eerlijke waarheid.
Hartelijke groeten voor allen en een flinke zoen van jullie Mam-Marie

Deze lange brief van oma heb ik misschien wel honderd keer gelezen. Elke keer opnieuw begrijp ik er iets meer van. Iets meer van wat mijn oma daar heeft meegemaakt. En hoe sterk zij was. Natuurlijk kun je niet zomaar 'Arisch' worden, zoals ze schrijft. Het nummer op haar arm zou haar altijd verraden. Het moet vooral haar 'state of mind' geweest zijn waarin dit plaatsvond. Haar sterke geestesgesteldheid, die het haar mogelijk maakte te overleven.

Deze brief is geen verhaal over 'toen' waar 'de kennis van nu' overheen is gegaan. Het zijn geen vertroebelde herinneringen. Mijn oma heeft dit opgeschreven drie, vier dagen na haar bevrijding. Het is heet van de naald, uit de eerste hand, zonder effectbejag. Een brief recht uit het hart, met niets verhullende woorden over wat haar in Auschwitz is overkomen. Tegelijk stroomt de tekst over van dankbaarheid en blijdschap dat de ellende en honger van meer dan twee jaar concentratiekamp eindelijk voorbij is. Maar, de kinderen, haar dochter Thilly en haar drie jaar jongere broer Karel. Zouden ze nog leven?

Eindnoten:

57 *Veel groeten en kussen voor allen.*
58 *Kamp.*
59 *Omwille van de leesbaarheid heb ik de hedendaagse spelling gebruikt, soms een ouderwets woord vervangen door een moderner, en hier en daar de tekst ingekort. De strekking van de brief is geen geweld aangedaan. Passages waarin mijn oma informeert naar familieleden en vrienden heb ik weggelaten, evenals enkele stukjes over contacten die zij had in het kamp. Woorden die in kapitalen waren geschreven of onderstreept, heb ik zo gelaten. Dat geldt ook voor de Duitse woorden.*
60 *Zie noot 29.*
61 *Gevangenen.*
62 *Arisch is een term die de nazi's gebruikten om het 'edele Germaanse ras' mee te duiden. De nazistische rassenleer kende een rangorde van rassen. Ariërs stonden bovenaan in de hiërarchie, Joden stonden op de laagste trede. Een Arische Häftling was een niet-Joodse gevangene.*
63 *Afkorting van Geheime Staatspolizei.*
64 *Garnizoensarts, verantwoordelijk voor de gezondheid van de SS.*
65 *Mijn oma liep mee in de beruchte Dodenmarsen, zoals de evacuaties uit de vernietigingskampen later werden genoemd. Ze vonden plaats in de laatste maanden van de oorlog. De nazi's wilden de sporen van de kampen uitwissen door de gevangenen in westelijke richting te verplaatsen en elders in Duitsland aan het werk te zetten. Vanuit Auschwitz werden ongeveer 66.000 mensen op pad gestuurd, van wie er 15.000 zijn omgekomen. Ofwel doordat ze bezweken door ziekte, ondervoeding of extreme kou, ofwel omdat ze werden doodgeschoten, te zwak als ze waren om verder te lopen.*
66 *Jongeren.*
67 *Niet-Joodse gevangen hadden het in de kampen waarschijnlijk iets beter dan de Joden. Je kon dus beter 'Arisch' zijn, moet mijn oma hebben gedacht.*
68 *In werkelijkheid was mijn oma toen zevenenveertig jaar.*
69 *In Sasel (Noord-Duitsland) was van september 1944 tot en met april 1945 een 'Außenlager' (buitenkamp) van het concentratiekamp Neuengamme. De ca 500 Joodse vrouwen die daar gevangen zaten, werden onder meer ingezet voor de bouw van noodwoningen voor de gebombardeerde Hamburgse bevolking.*
70 *Leden van het geüniformeerde vrouwelijke vrijwilligerskorps Lotta Svärd.*

Juweel

‘GOOI MAAR WEG,’ werd een gevleugelde uitdrukking in ons gezin. Mijn moeder gebruikte hem voor het eerst tijdens het opruimen van de zolder van haar huis. Gek werd ze van alle rommel die zich daar in veertig jaar had opgestapeld. Nu het huis was verkocht, moest de zolder leeg. Zelf had ze geen zin meer in sorteren. Dat deden mijn zusje en ik voor haar. We maakten van alles drie stapels: bewaren, weggeven en vuilnis. Toen ik aan een grote bruine platte doos wilde beginnen, zei mijn moeder het: ‘Gooi maar weg.’

‘Maar misschien liggen er wel diamanten in,’ antwoordde ik gekscherend.

Diepe zucht. Het juweel lag er inderdaad. Helemaal onderin, gewikkeld in bruin pakpapier. De trouwfoto van mijn grootouders, gemaakt op 7 september 1920.

Een prachtige zwart-wit foto. Haarscherp en opvallend groot voor zo'n oudje. Het gezelschap van familie en vrienden is opgesteld voor een stenen muur. Wel veertig mensen staan erop, drie rijen dik. Op de voorgrond zitten de bruidsmeisjes Lotte en Emmy, met grote strikken in het haar. Te midden van de bruiloftsgasten staat het paar. Mijn opa in jacquet kijkt tevreden in de lens. In zijn linkerhand houdt hij een hoge hoed en glacés. Aan zijn rechter ringvinger prijkt een gladde ring. Mijn frêle oma gaat vrijwel geheel schuil onder een grote hoed. Ze draagt een lichte robe-manteau met een dito rok. Op haar rechterarm rust een subtiel bruidsboeket met vier afhangende satijnen linten. Er zitten rozen in en andere kleine witte bloemetjes. Oma's andere arm haakt stevig in die van mijn grootvader. Over het huwelijksaanzoek van deze tien jaar oudere aanbidder heeft ze een hele poos nagedacht. Uiteindelijk zwichtte ze. Gelukkig maar, anders was ik er nooit geweest. Ondanks de

feestelijke aangelegenheid gaan de gasten, evenals het bruidspaar, stemmig gekleed. Wellicht wegens het recente overlijden van de vader van de bruid.

Mijn moeder weet gelukkig nog wie wie is. Ze wijst haar beide oma's aan, haar (oud-)tantes, haar ooms, de neven en nichten van haar ouders. Het is één grote familie bij elkaar, plus een paar vrienden. Een aantal genodigden heb ik ook nog gekend. Zoals tante Netty, bij wie ik als klein kind wel eens logeerde in Amsterdam. Oma's schoonzus woonde zo hoog in de Valeriusstraat dat er langs haar trapleuning een ingenieuze constructie was aangebracht waaraan ze een tenen mandje naar beneden kon laten zakken voor de bakker of de melkboer. Gevuld met verse waar trok ze het mandje moeiteloos weer naar boven. Tante Netty leerde me eierkoek met suiker eten. Ik moest ‘u’ tegen haar zeggen. Maar dat gaf niet, omdat ze zo leuk was.

Meer dan negentig jaar geleden werd deze trouwfoto gemaakt. Het is de enige foto die ik ken waar mijn grootouders samen op staan. Kon ik er maar onbevangen naar kijken.

Your children are in good health

MIJN OMA'S BLIJDSCHAP OVER HAAR BEVRIJDING wordt getemperd door gebrek aan informatie over haar familie. Hoe is het met haar twee kinderen? Vanaf het moment dat zij in Brussel werd gepakt, heeft zij niets meer over hen gehoord. Al meer dan twee jaar verkeert zij in een verschrikkelijke onzekerheid over hun lot. Wat zou er met hen zijn gebeurd? *'Wie haar ook sprak in het kamp,'* aldus Ima,[71] *'telkens begon zij haar vaste litanie: Karel en Thilly, hoe zou het met hen gaan? Hoe sterk was zij daarin en hoe uniek. Aan haar, aan die obsederende gedachten over haar kinderen heb ik de essentie van het moederschap leren kennen.'*

Na haar bevrijding zet mijn oma de zoektocht naar haar kinderen onverminderd voort. Ze zit niet bij de pakken neer. Vanuit het opvangkamp te Malmö komt ze via de Zweedse tak van Shell in contact met haar broer Henk in New York. Dat is in die tijd en in die omstandigheden niet eenvoudig. Maar het lukt. Het duurt meer dan drie weken na haar eerste brief voor oma weet dat allebei haar kinderen de oorlog hebben overleefd. Dat moeten drie eindeloze weken vol onzekerheid zijn geweest. Op 4 juni 1945 kan een dolgelukkige moeder aan haar dochter - mijn moeder - schrijven:

> *Lieve Thilly,*
> *Eindelijk kan ik eens aan mijn kinderen persoonlijk schrijven.*
> *Gisterenmorgen hoor ik: 'Marie, een brief voor u.' Deze was van de heer Holthuis van de Svenska Shell die mijn contact met oom Henk tot stand bracht en een telegram naar hem zond om naar jullie te informeren. Het antwoord van oom Henk was: 'Advise my sister her*

children are in good health.' Meisje, kun je begrijpen, wat dat voor mij was? Eindelijk weer de moeite waard om verder te leven. Normaal denken kan ik nog niet, maar ik fuif al sedert gisteren. Erzatskoffie[72] *en taarten. Wat verheug ik mij op jouw handschrift dat ik zó lang moest missen. De gedachte aan jou en Karel heeft me altijd staande gehouden. O kind, wat is het toch heerlijk, dat ik nu aan jullie denken kan als mijn kinderen die leven. Pas goed op jezelf en zorg gezond te zijn als ik thuiskom. Thilke, hoe kunnen we die jaren inhalen? We zullen ons de eerste tijd maar samen met zijn drietjes ergens opsluiten. Wanneer zullen wij elkaar zien? Stuur je gauw kiekjes? En vele lange brieven van jullie belevenissen?*
Groeten en kussen,
je mam

Aan haar zoon schrijft oma diezelfde dag:

Lieve Karel,
De weelde van nog kinderen te bezitten is zo groot dat ik jullie ieder een kaart schrijf Ka, op Thilly's kaart staat hoe ik weet dat ik nog zo rijk ben om twee kinderen te hebben. Alle vrouwen zijn met mij heel erg blij en ik kreeg veel bloemen om dit heugelijke feit te vieren. Ka, gedurende mijn jaren van K.Z. heb ik vaak met plezier gedacht aan de tijd dat je nooit voor 12 uur thuiskwam en je van nog zoveel andere dingen genoot, zelfs gezellig dronken zijn. Bij elk transport dat aankwam, werden allen erop uit gestuurd voor informaties, en was ik die

dagen gek van angst. Wat heb ik gedaan dat ik nog zoveel geluk heb? Kaatje, wat voer je uit en wat zijn je plannen? Denk bij alles wat je wilt doen of besluiten: 'Hoe zouden Pappie en Mammie hierin denken?' Ik weet dat jij en ook Thilly altijd het goede doen. Ik weet niet wanneer ik bij jullie zal zijn, maar elke seconde is mij te lang. Wat voeren je vrienden uit? Stuur veel foto's en laat allen schrijven. Karel, ik ben verschillende keren door het gaatje van de naald gekropen. Enfin, ik ben er. Van mijn vrienden waar ik bijna twee jaar mee samen was, weet ik niets. Ze zijn uit Ravensbrück vertrokken, toen ik in het ziekenblok was, om bij Berlijn loopgraven te maken. Kaatje, krijg ik een eigenhandig geschreven brief of heb je je schrijfmachine weer? Hoe is het met je meisje en wie is de uitverkorene van Thilly? Ka, ik ben erg trots op jullie beiden, ik hoop dat het niet tevergeefs is.
Heel veel liefs en een zoen
van je Mam

Op 22 juni 1945 viert mijn oma haar achtenveertigste verjaardag in het vluchtelingenkamp te Malmü. Ze is al weduwe, maar een vrij mens. Haar twee kinderen hebben de oorlog overleefd. Een mooier verjaardagscadeau kun je niet bedenken. Ze heeft Thilly en Karel weliswaar nog niet in levenden lijve gezien, maar ze weet dat ze thuis op haar wachten. Haar kampvriendinnen schenken mijn oma een ingelijste tekening. Het verbeeldt het telegram dat broer Henk stuurde. *Your Children are in Good Health,* staat erop. Ondertekend met *Your Brother*. Dit is het schilderij waar ik vroeger zo vaak naar keek als ik bij oma logeerde.

De tekening, die door een van haar Lagernichtjes (zoals ze zichzelf noemen) is gemaakt voor ‘tante Marie’, heeft na de dood van mijn oma tweeëndertig jaar in een kelder gelegen. Het schilderijtje is veel kleiner dan ik me herinner. Nu het stof is verwijderd, zie ik goed hoe onhandig het is gemaakt. En ik vroeger maar denken dat het aan mij lag dat ik niet begreep hoe de armen van de vrouw zich verhielden tot haar lijf. Meer dan ooit besef ik nu de onschatbare waarde die deze primitieve tekening uitdrukt. Voor mijn oma, mijn moeder, haar broer. En voor al hun nakomelingen. Ik hang hem op in mijn huis. Boven de commode van mijn oma die ik erfde.

Eindnoten:

71 *Zie noot 32.*
72 *Surrogaatkoffie.*

Geluk

VIER VROUWEN OP ÉÉN FOTO.*10 maart 1975* staat op de achterkant. De randen van de foto zijn bijgeknipt. De essentie is gebleven. Vier generaties ontmoeten elkaar: mijn oma, mijn moeder, mijn dochter en ik. Van moeder op dochter, op dochter, op dochter baarden we elkaar. En alle vier begonnen we ons leven met de naam van onze vader.

Vier verschillende achternamen. Wie trouwt, neemt de naam aan van haar man. Althans, zo ging dat vroeger. Na haar scheiding nam mijn moeder weer haar meisjesnaam aan. Ik hink sinds mijn huwelijk op twee benen. Mijn vader leerde mij mijn naam. Het is moeilijk daar afstand van te doen. Ik ben wie ik ben. Voor administratieve doeleinden gebruik ik soms die andere naam. Bij mijn dochter werd de emancipatie voltooid. Hierdoor heten haar drie zonen weer anders dan zij.

Op de foto kijkt mijn oma vol trots naar haar eerste achterkleinkind, krap drie weken oud. Geroutineerd houdt ze de baby in haar armen. Ik, kersverse moeder, schik wat in de kleertjes van mijn kleine meid. Mijn moeder straalt ook. Ze zit elegant op de grond en kijkt met een big smile naar de fotograaf. Met haar drieënvijftig jaar ziet ze er jong en - voor het eerst sinds haar scheiding - gelukkig uit. Het doet haar zichtbaar goed, de nieuwe rol van grootmoeder. De blijdschap straalt van haar gezicht. Mijn oma draagt een paars-rode jurk. Die heeft ze in de laatste jaren van haar leven vaak aan gehad, getuige de foto's. Ze draagt hem ook drie jaar later bij het bewonderen van mijn pasgeboren zoon. En weer een jaar later op de bruiloft van mijn zusje. Het is zo'n typische oude-vandagen-jurk, met een druk patroon, waarop je geen vlekken ziet. Toch kan ik me niet voorstellen dat oma ooit knoeit, met eten. Op

de foto heeft ze zwarte schoenen aan, van peau de suède, met vijf bandjes op de wreef. Ze draagt altijd zulke schoenen. In de kast op haar slaapkamer staan wel twaalf paar van deze schoenen, en niet alleen in het zwart. Er zijn dozen met blauwe, bruine, groene, beige en zelfs witte schoenen. Maat 38. *'In het kamp werden haar oude knoopjesschoenen opgedrongen in ruil voor de mooist denkbare sportschoenen met crêpezolen,*[73] vertelde Ima Spanjaard later hierover. *'Dat komt later wel weer, als ik hier uit ben,'* moet mijn oma toen hebben gezegd. In Auschwitz verpatste ze haar povere bezittingen liever aan de waarzegster zodat ze 'informatie' over haar kinderen kon krijgen. Zelf kon zij niet meer voor hen opkomen. Ze zaten wel op goede onderduikadressen. Maar zag zij ze ooit terug?

Als je het goed bekijkt, is zo'n foto met vier generaties puur geluk.

Eindnoten:

73 *Zie noot 32.*

Naar huis

NA EEN QUARANTAINE VAN ZES WEKEN verhuist mijn oma vanuit Malmö naar een opvangkamp in Göteborg, Robertshójd II. De vrouwelijke *displaced persons (dp's),* zoals gedeporteerden en vluchtelingen in officiële documenten worden genoemd, verblijven daar in *stuga's,* houten zomerhuisjes. Er zitten honderden vrouwen in dit kamp en die willen allemaal maar één ding: naar huis.

Het leven in Zweden is niet onaangenaam. Dat kun je goed zien op de foto's die in die tijd zijn gemaakt en lezen in de brieven. Mijn oma volgt een uur per week Zweedse les en maakt verschillende uitstapjes naar de stad. Er wordt gedanst en zij gaat zelfs een paar dagen logeren bij oude bekenden in Stockholm.

Op 15 juli 1945 schrijft oma aan het thuisfront:

> *Ik ben tot de ontdekking gekomen dat kankeren en thuiszitten niks helpt. Nu zal ik er maar van maken wat ik kan en wat meer uitgaan. De aard van de mensen hier is zeer luchtig en er zijn hier veelgelegenheden om uit te gaan en te dansen. De Liseberg*[74] *is een eeuwigdurende kermis. Ik was er nog niet, maar heb een vriendin beloofd er met haar heen te gaan. 's Avonds is het erg mooi met veel lichtreclames. We gaan zo nu en dan een kopje koffie drinken. 10 minuten van 't Lager is een meertje waar veel wordt gezwommen en gezonnebaad. Deze dingen worden hier veel naakt gedaan, leuk hè? Als we met méér dan twee zijn, is iedereen heel vrolijk en uitgelaten. Als we met tweeën zijn, kunnen we 't Lager en de ellende*

niet vergeten en spreken we maar over één ding: ons verlangen naar huis.'

Vanaf het moment dat mijn oma weet dat Thilly en Karel er nog zijn, groeit de drang naar Maastricht te gaan. Het verlangen naar haar kinderen is schrijnend, zeker ook omdat ze ziet dat Franse en Belgische vrouwen wel naar huis mogen. Waarom zij niet? Ze smeekt niet alleen het thuisfront in elke brief opnieuw alles in het werk te stellen voor een spoedig vertrek. Ze schrijft ook naar de Nederlandse Ambassade in Stockholm en naar de Zweedse tak van Shell, de werkgever van haar broer Henk. Waarom worden geen bekenden ingeschakeld in die iets kunnen betekenen? Misschien kan ze reizen via Brussel of Parijs. Ze stelt zelfs voor zich te laten

[...] opvragen door iemand van de regering die orders kan geven dat ik meteen naar Holland kan gaan. Van hieruit heb ik alles geprobeerd om eerder naar huis te gaan. Maar Bureaucratius viert hoogtij, dus gaat het niet. Ik vroeg het op grond van de experimenten, en dat ik alleen bij mijn eigen dokter in behandeling wil zijn, en dat ik een tehuis heb, sedert 5 februari 1943 van mijn kinderen ben, en het op mijn leeftijd een luxe is langer dan strikt nodig is van mijn kinderen weg te blijven. Proberen jullie nu alles. Met Frankrijk is elke dag luchtverbinding. Of via België. Er zijn heus wel wegen. In afwachting van mijn vertrek naar huis, ga ik ergens als betalend logé. Ik heb heus genoeg van al die kampen, ofschoon mijn stugabewoners allen prettige vrouwen zijn. De Franse vrouwen gaan vanaf de volgende week per avion naar huis.'

Waarom duurde dat verblijf in Zweden toch zo lang? Kon mijn oma echt niet eerder naar huis? Was dat onmogelijk vanwege de ge-

brekkige infrastructuur in het geteisterde Nederland? Misschien kon je vanuit Zweden nog wel Amsterdam bereiken, maar niet gemakkelijk vandaar naar Zuid-Limburg doorreizen omdat de bruggen kapot waren. Kwam het doordat de oorlog nog niet ten einde was? Per slot van rekening capituleerde Japan pas op 15 augustus 1945. Of 'zeurde' mijn oma een beetje en moest ze gewoon wachten op haar beurt?

Ik had geen idee. Bij het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), waar ik mijn vraag over de lange duur van het verblijf in het Zweedse vluchtelingenkamp voorlegde, konden ze niets voor me betekenen. De terugkeer van de dp's is een kwestie van na-de-oorlog. Daar gaat het NIOD niet over. Ze verwezen me door naar het Nationaal Archief in Den Haag.

Een hulpvaardige medewerker maakte me wegwijs in het kilometerslange archief. Zonder hem had ik me geen raad geweten tussen al dat papier. Omdat eind jaren '90 grootschalig onderzoek was gedaan naar de terugkeer en opvang van de Nederlanders uit Duitsland en Nederlands-Indië,[75] vond hij snel een aantal dossiers over Nederlanders in Zweedse repatriëringkampen,[76] van waaruit wellicht een antwoord kwam op mijn vraag.

Ik was verbaasd over wat er allemaal is bewaard. Honderden velletjes papier. Hoe omslachtig was het vroeger niet om op een typemachine met dunne carbonpapiertjes te werken. Dan had je tenminste een paar doorslagen - het woord kopie bestond nog niet - van je origineel. Het ging werkelijk over van alles en nog wat. Het grootste deel van het materiaal bestond uit correspondentie tussen het opvangkamp en de Nederlandse Ambassade in Stockholm. Soms werd Den Haag rechtstreeks aangeschreven. Het ging meestal over geld en huishoudelijke zaken, zoals tekorten aan kleding en zakgeld voor kleine kinderen en de enige baby in het kamp. Opmerkelijk was ook een briefwisseling over iemand die zo graag een gehoorapparaat wilde hebben en daar geen toestem-

ming voor kreeg. Want het was te duur. Of over de vraag of het was toegestaan dat Nederlandse vrouwen, die maar duimen zaten te draaien in het opvangkamp, in Zweden als verpleegster konden werken. Nee dus, al wilden ze nog zo graag. Den Haag meende dat hun krachten beter in Nederland konden worden ingezet. Terwijl we weten dat het voor deze vrouwen op dat moment onmogelijk was om naar Nederland af te reizen. Uiteindelijk hebben ze toch toestemming gekregen om in Zweden aan het werk te gaan.

Het wel en wee van het vluchtelingenkamp kende veel gezichten. Het ging in de correspondentie ook wel eens expliciet over mijn oma. Zo trof ik de brief aan waarin de *Utlännings Kommissionen* in Stockholm werd gevraagd toestemming te verlenen voor *'uppehällstillstand för följande Nederlanska medburgere for angivne tider och örter.'*[77] Achter oma's naam en de data voor haar 'oponthoudsvergunning' in Stockholm stond *'sall vistas pá egen bekosthad.'*[78] Zoveel Zweeds begreep ik ook nog wel.

Opmerkelijk was een bericht van het Hoofd van de Afdeling Repatriëring van onze Ambassade in Stockholm.[79] Hij had uitgezocht hoe de vrouwen ('dp's' schreef hij) uit Zweden naar Nederland konden reizen. Er was een mogelijkheid via de bussen van het Rode Kruis, waarmee kinderen uit Nederland naar Denemarken waren gebracht. Die bussen konden gemakkelijk oversteken naar Zweden en de dp's meenemen op hun terugreis. Ook wilde de Zweedse luchtvaartmaatschappij ABA hen voor 300 Zweedse Kronen per passagier naar Nederland brengen. Bovendien was er een Amerikaans aanbod om een aantal dp's naar Brussel te vliegen, op voorwaarde dat ze beschikten over een Belgisch transitovisum. Tot slot zouden de dp's kunnen aanmonsteren op Nederlandse Koopvaardijschepen die Zweden aandeden. Meer nog dan deze suggesties voor de terugreis trof mij de staart van het bericht. Het Hoofd Repatriëring schreef dat er veel werd geklaagd in het kamp

en dat hij de schuld kreeg van de vrouwen dat ze niet naar huis konden gaan.

Wat was ik blij met deze zin in de brief. Hoe had ik durven denken dat mijn oma 'zeurde'.

De verdediging voor zijn terughoudendheid was even simpel als afdoende. Begin mei 1945 was duidelijk gesteld dat er voorlopig geen ontvangstmogelijkheid in Nederland was. Er moesten instructies worden afgewacht. Bovendien was Nederlands-Indië nog bezet. Hij eindigde zijn bericht aldus: *'Men heeft mij nooit verzocht het transport vanuit Zweden hier te regelen.'* Pas door het bezoek van vertegenwoordigers van het Nederlandse Rode Kruis *'werd het mij duidelijk dat zulks kennelijk van mij verlangd werd.'* Dat hij dit met droge ogen kon opschrijven. Wat heeft een Hoofd Repatriëring anders voor taak?

Hoe mijn oma uiteindelijk is thuisgekomen, stond niet in de dossiers. Althans, ik heb het niet gevonden in het Archief. Op verschillende lijsten met namen van repatrianten kwam ik de hare wel tegen. Maar telkens was die met rood potlood doorgestreept. Op de lijst van 7 augustus 1945 stonden 97 vrouwen die per bus naar Nederland zouden gaan. De derde plaats was ingeruimd voor mijn oma. Maar dat wil nog niet zeggen dat ze daadwerkelijk in een bus is gestapt.

De exacte toedracht van mijn oma's thuiskomst zou ik wel nooit te weten komen. Dacht ik. Totdat ik onlangs uit de VS een kopie kreeg toegestuurd van het artikel van Lewis Gannett, *Refugees Years in Darkness,* dat oom Henk in 1944 had gelezen in zijn New Yorkse krant. Dat stuk, waarvan ik aanvankelijk slechts het bestaan wist, had ik na lang zoeken via het Internet opgespoord[80]. Het bevindt zich in de Houghton Library van Harvard University, die Gannetts archief beheert. Bij de post zat ook een kopie van een brief. Ik herkende er meteen het handschrift van mijn moeder in. Zij had hem in december 1945 aan Gannett gestuurd. In haar mooi-

ste school-Engels schreef ze hem dat ze een paar weken tevoren via haar oom uit New York zijn artikel had ontvangen. Het was voor haar *'een gek gevoel om dit nu te lezen'*. Ook vertelde ze dat mijn oma op 20 augustus van dat jaar uit Stockholm per vliegtuig was teruggekeerd naar huis:

> *'U kunt zich voorstellen hoe die eerste ontmoeting was, na tweeënhalf jaar! Het is ongelooflijk dat zij nog leeft, ondanks al haar ervaringen en lijden. Ze was in Auschwitz in het experimentenblok als verpleegster en als medisch proefkonijn. Daarna zat ze in Ravensbrück en vervolgens nog in de buurt van Hamburg bij Wansbeck en Sasel. 1 mei kwam ze in Denemarken. Mijn vader "stierf" in Auschwitz in september 1942.'*

Ik was geroerd na het lezen van deze brief. Vijf jaar na haar dood[81] vertelde mijn moeder mij nog één keer over de oorlog. En nu kon ik haar echt niets meer vragen.

Eindnoten:

74 *Het pretpark Liseberg bestaat nog steeds.*

75 *De Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang (SOTO), opgericht in 1998 op verzoek van het eerste Kabinet Kok, in reactie op de maatschappelijke commotie over de als kil en bureaucratisch aangeduide opvang van slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, deed grootschalig historisch onderzoek. De belangrijkste uitkomsten van dit onderzoek staan in 'De Meelstreep' van Martin Bossenbroek, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2001. Het blijkt dat de Nederlandse Regering in Londen al in maart 1943 het onderwerp repatriëring op de agenda had staan, eerder dan welk ander land ook (pagina 78 en verder). Snelheid was om allerlei redenen geboden bij de terugkeer (pagina 85-86). Daar was iedereen van overtuigd. Maar de repatriëring van Nederlandse dp's stagneerde, niet alleen omdat de oorlog langer duurde dan voorzien, maar ook door de voortdurende competentiestrijd tussen het Militaire Gezag en het Ministerie van Sociale Zaken (waaronder de Regeringscommissaris voor Repatriëring ressorteerde) over hun rol bij de terugkeer van dp's (pagina 90-103). Het contrast met de voortvarendheid van Frankrijk en België bij de repatriëring was scherp (pagina 103).*

76 *Het Nationaal Archief 2.05.219; nrs 592-596.*

77 *Verblijf voor de navolgende Nederlandse medeburger gedurende de aangegeven periode en op de aangegeven plaatsen.*

78 *Zal haar bezoek zelf betalen.*

79 *N. Woensdregt, hoofd Afdeling Repatriëring in Zweden schreef dit zogeheten Memorandum op 25 juli 1945 aan de Regeringscommissaris voor Repatriëring in Den Haag, G.F. Ferwerda.*

80 *Houghton Library, Harvard University. Cambridge Ma, USA. Call number MS Am 1888. 552. Herzdahl, Tilly. Lewis Stiles Gannett schreef Herzdahl. Doordat de letter 't' in de achternaam is weggelaten, lukte het mij aanvankelijk niet dit krantenartikel, waarvan ik enkel het bestaan wist, te vinden. Doordat ik zelf ook een keer de 't' vergat te typen, ontdekte ik het via Google.*

81 *Mijn moeder stierf in april 2004.*

De cirkel is rond

WAT IK KENDE VAN FILMS, BOEKEN, FOTO'S EN BRIEVEN, had ik nu in het echt gezien. Auschwitz-Birkenau tartte elke verbeelding. De extreme wreedheid, de zinloosheid, de mensonterende werkelijkheid van die plek. Ik kon er met mijn hoofd niet bij. Dat mensen zoiets konden bedenken en uitvoeren. Duizenden en duizenden andere mensen afslachten. Doelgericht. Ik wist er geen woord voor.

In vijfenzestig jaar was veel verweerd, was hier en daar gerestaureerd. Bovendien, wat was 'echt' in dit geval? Natuurlijk had ik soms niet gekeken, of weggekeken. Ik wilde niet alles zien in dat verschrikkelijke Auschwitz. Dat hoefde ook niet. De halve indruk was heftig genoeg. Over het algemeen was het redelijk gelukt om wat zich voordeed in me op te nemen. Zo nodig activeerde ik een filter in mijn hersens: wanneer ik keek, zag ik wel, maar registreerde ik slechts, en hield ik afstand. Uiterlijk gevoelloos had ik waargenomen. Het raakte mijn verstand. Ik beredeneerde mijn verbijstering. Ik had de beelden zoveel mogelijk weggehouden van mijn gevoel. Althans, dat dacht ik.

Terug in Nederland begreep ik pas goed wat er was gebeurd. Of liever gezegd, wat ik had gedaan.

Aan het einde van de lange spoorbaan in Birkenau bevindt zich het International Auschwitz Memorial. Het is een sober, indrukwekkend gedenkteken van steen. In tweeëndertig talen staat er:

Laat deze plaats eeuwig
een kreet van wanhoop zijn
een waarschuwing aan
mensheid. Hier hebben
de nazi's omstreeks

anderhalf miljoen mannen
vrouwen en kinderen
vermoord. Voornamelijk
Joden uit verschillende
Europese landen.

Het was rustig toen ik in de vroege ochtend langs dit monument liep. Er waren nauwelijks andere mensen. Een zuchtje wind beroerde de bladeren van de bomen. Er kwetterden een paar vroege vogeltjes. Verder was het stil. Ik vroeg me af of mijn grootouders die vogeltjes ook hadden gehoord. Tegenstrijdige gevoelens bekropen me. Als je niet beter wist, zou je het woord vredig gebruiken om de sfeer te kenschetsen. Maar dat kon niet op deze plek. En zeker niet bij zo'n tekst. Ik had de strekking ervan volledig begrepen. Geen twijfel mogelijk. Nooit meer Auschwitz.

Maar hier was ook de nagedachtenis aan mijn opa. Moest hij altijd blijven op een plek die werd beschouwd voor eeuwig een kreet van wanhoop te zijn? Had hij geen recht op zielenrust? Dit was een onmogelijke situatie. Ik kon hem daar toch niet achterlaten als ik terugging naar huis.

Het voelde buitengewoon ongemakkelijk toen ik Birkenau verliet.

Later die dag, toen ik met Stéphanie op de *alte Judenrampe* was, is het gebeurd. Ter plekke maakte ik de herinnering aan mijn opa los van Auschwitz. Zomaar ineens kreeg mijn opa, die ik zo goed kende van de foto op het dressoir bij ons thuis, in mijn hoofd een waardige rustplek voor zijn ziel. Eindelijk was hij weg van hier.

Ik was niet voor niets gekomen. De cirkel was gesloten.

Wenn einer von uns beiden stirbt...[82]

DE LAATSTE JAREN VAN HAAR LEVEN woont mijn oma in een serviceflat. Hoe laat je er 's avonds ook voorbij gaat, altijd brandt er licht. Oma houdt niet van het donker. Mocht ze 's nachts wel eens een vervelende droom hebben, dan weet ze als ze wakker wordt tenminste meteen waar ze is: thuis.

Ze dementeert een beetje. We noemen het ‘stout’. Oma beweert dat mijn moeder haar nooit opzoekt. Ik kijk haar ongelovig aan. Ze glimlacht terug en zegt dat oom Karel ook nooit langskomt. ‘Oma,’ roep ik gekscherend, ‘doe niet zo mal. Ze komen elke dag!’ De ondeugende blik in haar grote donkerbruine ogen waarmee ze me een poosje opneemt, spreekt boekdelen. We hebben weer contact.

Ik zit in de keuken spruitjes schoon te maken als mijn moeder me belt met de mededeling dat oma is gestorven. Vredig ingeslapen in een stoel bij het raam. Eenentachtig jaar is ze geworden. ‘De kampjaren tellen dubbel,’ zegt ze altijd. Ik geloof haar op haar woord.

Eindnoten:

82 *‘Wenn einer von uns beiden stirbt, ziehe ich nach Frankfurt’ (Als een van ons beiden sterft, vertrek ik naar Frankfurt), was een gevleugelde uitdrukking van mijn oma. In 2009 wordt in Duitsland het docudrama ‘Wenn einer vond uns stirbt, geh' ich nach Paris’ uitgebracht. Een film van Jan Schmidt over (seksueel) misbruik, macht en het grote zwijgen in een familie.*

Dodenherdenking

OP 4 MEI HERDACHTEN WE in de druk bezochte Pizzeria in de kelder van het hotel in Oświęcim de doden. Met de hele groep. Die ochtend in Birkenau had ik bij de begeleidster van onze groep geïnformeerd of er iets werd georganiseerd. Dat bleek niet het geval. Ze was blij dat Stéphanie en ik het initiatief namen.

Het was de laatste avond van ons verblijf. De volgende ochtend zouden we vroeg terugvliegen naar Nederland. Voor het acht uur was, las ik aan tafel Ima's verhaal voor. Hoe zij mijn oma had leren kennen, hoe ze waren weggevoerd vanuit Mechelen naar Auschwitz en samen overleefden. Op 18 januari 1945 werd heel Auschwitz geëvacueerd.

> *De Russen naderden. Marie - ook toen al last van haar hart - had druppels coramine*[83] *opgelost in een halve liter water. Hoe belangrijk was het niet om op die noodlottige tocht iets drinkbaars bij je te hebben. Op de ochtend van de derde dag besloot ik mij voor de SS te verstoppen. Ik kon niet verder op mijn bevroren voeten. Maar dwars door het gebrul van de Duitsers heen, hoorde ik Marie klaaglijk roepen: 'Ima, waar ben je? Laat me niet alleen!' Eerst hield ik me nog schuil, maar ik kon geen weerstand bieden aan het appel van die moederstem die nu mij te hulp riep. Dat beroep op mij was belangrijker dan de pijn die zeker het eerste half uur elke stap mij deed. Daarna drie dagen en drie nachten in open kolenwagens naar Ravensbrück. Ook daar praatten we weinig om geen onnodige energie te verspillen.*

Er waren te weinig zitmogelijkheden op de grond. Altijd moesten wel een stuk of zes van ons staan. Maar dan kwam je hoofd boven de wagonwagen uit te steken. Er heerste voortdurend ruzie en men krabde elkaar in het gezicht. Marie en ik drukten ons weg in een hoekje om niet op te vallen. Elke ochtend verzorgde ik onze maaltijd voor die dag: een homp brood met flinters margarine, en wat brokjes vlees uit blik. Zowel het klaarmaken van het voedsel als het opeten ervan vereisten zoveel krachtsinspanning dat we daar de rest van de dag als het ware van moesten bijkomen. Onderweg in Maagdenburg werd het station gebombardeerd.[84] *Wél werd de locomotief getroffen, maar de trein was zo lang dat er zelfs geen splintertje bij ons terechtkwam. Het schuilen tegen en in elkaar, was weer een van die momenten die je door de angst heen hielp."*[85]

Aan tafel in de pizzeria werd stil geluisterd. Alles wat we die dagen in Auschwitz hadden gezien en in ons hadden opgenomen, kreeg een diep doorleefde dimensie door de persoonlijke ontboezemingen van Ima. Ze vertelde me ooit hoeveel moeite en pijn het haar had gekost zich al die ervaringen weer voor de geest te halen en op te schrijven.

Om acht uur hielden we twee minuten stil. Op dat moment bracht de serveerster onze pizza's. Ze stond een beetje verloren te wachten met een groot aantal borden in haar handen bij onze tafel. Ze begreep niet goed wat we deden. Niemand van onze groep reageerde op haar. Ondanks de muziek en het geroezemoes in het restaurant was het een mooie en waardige stilte.

We vervolgden onze dodenherdenking na het eten. Ik las de lange brief voor die oma schreef uit Zweden. Het was voor het eerst dat ik zoiets deed en het verhaal van mijn oma buiten de familie

kwam. Aan haar hand liepen allen die avond in gedachten nog één keer het kamp door. Zij liet ons opnieuw de eindeloze appels zien, de smerige barakken, de gaskamers, de ovens, het experimentenblok, de executies, de wreedheid, de honger en de kou. Maar naast alle ellende vertelde ze ook over hoop, over liefde, vrijheid en geloof in de toekomst. Mijn oma's woorden maakten grote indruk. Ze pasten perfect in de symboliek van de overgang van 4 naar 5 mei.

Postuum was ik apetrots op mijn oma.

Met dank aan mijn geliefde, aan mijn kinderen Esther en Ruben, en aan Anna ter Linden, Rudi van der Velde, Lou en Tiek Spronck, Jelte Nieuwenhuis en Myriam Kuyper voor hun stimulerende commentaar bij het schrijven van dit verhaal.

Marja Pinckaers schenkt haar royalty's van dit boek aan een instantie die zich inzet voor psychosociale hulp aan oorlogsslachtoffers.

Eindnoten:

83 *Een medicijn dat een stimulerende werking heeft op de ademhaling.*
84 *Dit gebeurde in de nacht van 21 op 22 januari 1945.*
85 *Zie noot 32.*